تحقیقی مجلّہ

کھوج

چھیماہی لاہور

مسلسل شمارہ نمبر 69

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

UNIVERSITY OF THE PUNJAB

شعبہ پنجابی یونیورسٹی اورینٹل کالج لاہور

مجلّہ ''کھوج''

ISSN: 1992-6545

چھاپہ خانہ	:	پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور

پتہ	:	شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
ای میل	:	info.punjabi@pu.edu.pk
فون/فیکس	:	042-99210834

شمارے دامُل	:	-/300 روپے پاکستانی، بیرون مُلک 10 امریکی ڈالر

مجلّہ چھیماہی ''کھوج'' وچ چھپن والے مقالے، مقالہ نگاراں دی راء تے مبنی ہوندے نیں۔
ایہنوں ادارہ یا ادارتی کمیٹی دی راء تصور نہ کیتا جائے .... (ایڈیٹر)

چھیماہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں وکھ حکومت دے مراسلہ نمبر ایس۔او (سی ڈی) 75/1-3 مورخہ 2 جنوری 1980ء دے مطابق پنجاب دے سکولاں تے کالجاں لئی وی منظور شدہ اے۔

ISSN: 1992-6545

Composer	:	Muhammad Sudheer
Printing	:	Punjab University Press, Lahore
Address	:	Deptt. of Punjabi Language & Literature,
		Punjab University Oriental College,
		Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)
E-mail	:	info.punjabi@pu.edu.pk
Tel./Fax No.	:	042-99210834
Price	:	Rs. 300/- (in Pakistan)
	:	US $. 10/- (Abroad)

Biannual "Khoj" is approved by HEC & recommended for educational institutions of the Punjab by Letter No. S.O(CD)75/1-3 dated 02-01-1980, Govt. of the Punjab.

اداریہ

قارئین!

'کھوج' دے ایس شمارے وچ اٹھ تحقیقی مقالے شامل کیتے گئے نیں جیہڑے اپنے اپنے موضوع دے اعتبار نال بڑے بھرویں تے جاندار نیں۔ پہلے مقالے وچ ایس سوچ نوں موضوع بنایا گیا اے کہ پنجابی صوفیانہ شاعری نے ارتقاء دا سفر پنجابی ثقافت دے ذریعے کیویں اگے ودھایا اے۔ دوسرے مقالے وچ ایہہ حقیقت بیان کرن دی کوشش کیتی گئی اے کہ فن دیاں گنجھلکاں کیویں کھُلدیاں نیں۔ تیسرے مقالے وچ علامت دی حقیقت تے منیر نیازی دی جدید پنجابی شاعری وچ ایس دی ورتوں نوں عالمانہ انداز وچ پیش کیتا گیا اے۔ سارا شگفتہ جدید پنجابی نظم گو سوانیاں وچوں اک نمایاں ناں اے۔ چوتھے مقالے وچ اوہدی شاعری دی فکر نوں سوانیاں دے مسائل دے حوالے نال بیان کیتا گیا اے۔ پنجویں مقالے وچ لوک کہانی قصہ جٹ تے مغل دی تہہ وچ چھپی لوک دانش نوں اگھیڑ کے سامنے لیاندا گیا اے۔تصوف دیاں باریکیاں نوں سمجھن لئی مرشد دی لوڑ تے اہمیت ہمیشہ مسلّم رہی اے۔ پنجابی صوفی شاعراں نے ایس ضرورت نوں کنج محسوس کیتا، چھیویں مقالے وچ ایس حقیقت اُتے روشنی پائی گئی اے۔ستواں مقالہ نسیم حیدر گورایہ دی حیاتی تے شاعری دے تعارف اُتے مشتمل اے۔ اٹھویں مقالے وچ رسم الخط دے مختلف انداز نوں اوہناں دے تاریخی تناظر وچ ویکھن دی کوشش کیتی گئی اے۔ ناواں تے آخری مقالہ اردو زبان وچ اے جیہدا موضوع 'پنجابی ادب اور بشیر حسین ناظم کی مِلکھ' اے۔ ایہدے وچ شاعری راہیں شاعری دے علمی، ادبی مقام دا تعین کرن دا آہر

کیتا گیا اے۔

مجموعی طور تے ایہہ شمارا کلاسیکی، درمیانے تے جدید دور دے ادب دا تحقیقی تنقیدی مرقع اے جیہڑا پڑھن والیاں نوں سوچ تے فکر دے کئی نویں پہلوواں توں جانوں کروائے گا۔

کھوج وچ شائع ہون والے مقالیاں دا انتخاب ایچ-ای-سی دے طے شدہ ضابطے مطابق کیتا جاندا اے۔ سانوں تہاڈے مقالیاں دی صورت قلمی تعاون دا انتظار رہے گا۔

——— مدیر

تحقیقی مجلّہ

چھیماہی

کھوج

جلد 35 | جولائی۔دسمبر 2012ء | شمارہ نمبر 1

مسلسل شمارہ نمبر 69

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

نائب مدیر

ڈاکٹر نوید شہزاد

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

مقالہ نگار حضرات لئی

''کھوج'' شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج لاہور (پاکستان) توں شائع ہون والا چھیماہی تحقیقی مجلّہ اے۔ ایہہ مجلّہ 1972ء توں بغیر کسی تعطل دے شائع ہو رہیا اے۔ ایہدے وچ پنجابی زبان، ادب، تہذیب، ثقافت تے تاریخ دے مختلف پہلوآں بارے تحقیقی مقالے شائع ہوندے نیں۔ ایہہ مجلّہ ہائر ایجوکیشن کمیشن آف پاکستان توں منظور شدہ اے۔ مجلّے وچ شامل مقالے نوں منظوری لئی دو ماہرین کول رائے واسطے گھلیا جاندا اے تے مقالہ نگار دا ناں صیغہ راز وچ رکھیا جاندا اے۔ ایس توں پہلے مقالے نوں ادارتی کمیٹی پرکھدی اے۔ مقالہ نگار نوں ماہرین دی رائے توں آگاہ کیتا جاندا اے۔ جے ماہرین نے مقالے وچ کوئی تبدیلی یا اضافہ کرن دا آکھیا ہووے تے مقالہ نگار اک مقررہ مدت وچ تبدیلی تے اضافے نال مقالہ دوبارہ جمع کرواندا اے۔

<u>مقالہ گھلدیاں ایہناں گلاں دا خاص خیال رہوے:</u> مقالہ اصلی مواد تے مشتمل ہووے (نقل نہ ہووے)۔ جیہڑے محققاں دے کم توں استفادہ کیتا گیا ہووے اوہدا حوالہ دتا جائے۔ مجلّے وچ شائع کروان لئی گھلیا جان والا مقالہ کتے ہور اشاعت لئی نہ گھلیا گیا ہووے۔ ہائر ایجوکیشن کمیشن دی ہدایت دی روشنی وچ مقالہ چربہ سازی/نقل توں پاک ہون پاروں ای شائع کیتا جائے گا۔

<u>مسودے دی تیاری:</u> مجلّے لئی مقالے پنجابی، اردو یا انگریزی وچ قبول کیتے جاندے نیں۔ مقالہ فونٹ سائز 15 سنگل سپیس مارجن وچ ہووے۔ ٹائٹل والے صفحے اُتے مقالہ نگار دا مکمل نام تے ادارے دا پتا، ڈاک دا مکمل پتا مع ای میل تے ٹیلی فون نمبر درج کیتا ہونا چاہی دا اے۔

<u>تلخیص تے حوالے دا طریقہ:</u> تلخیص(Abstract) انگریزی زبان وچ 120 توں 150 لفظاں تک ہونی چاہیدی اے۔ تلخیص مقالے دا اک جامع خلاصہ ہوندی اے نہ کہ مقالے دے نتائج۔ مقالے دے متن تے آخر وچ حوالے جدید اصولاں مطابق دتے جان۔

مثال لئی: لکھاری دا ناں: کتاب دا ناں؛ مقام اشاعت، سن اشاعت صفحہ نمبر

<u>خط کتابت ایس پتے تے کیتی جاوے</u>

مدیر مجلّہ کھوج۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: info.punjabi@pu.edu.pk, Ph&Fax: 042-99210834

بسم الله الرحمن الرحيم

جلوہ گر سن جس وچ مکی تے مدنی سرکاراں
اوس سنہرے ماضی توں میں دَور نویں لکھ واراں
جگ اُس اُچے خُلق توں کیوں نہ واری ہو ہو جاوے
ٹِک نہ سکیاں جس دے سامنے چمکدیاں تلواراں

(ڈاکٹر یونس احقر)

فہرست

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:69, July-Dece. 2012, pp 9-32

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2012ء، مسلسل شمارہ 69

پنجابی صوفیانہ شاعری وچ ثقافتی حوالے

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد
چیئرمین شعبہ پنجابی،
پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

Punjabi Sufeyana Shaeri Vich Sqafti Havalay

Abstract

The article begins with the discussion on social and societal background of the Punjab besides interaction of religions in this regard. Whereas the second part of the article deals with the Punjabi Sufi poetry and culture of the Punjab. Among great Punjabi poets include Baba Farid, Shah Hussain, Nosha Ghanj Bukhsh, Bullay Shah, Waris Shah, Hashim Shah, Mian Muhammad Bukhsh and Khawja Ghulam Farid. Cultural diversity and love for humanity are vividly perceived through the poetic renditions of all these poets. Moreover, a comprehensive definition of culture has been presented side by side shedding light on impact of alien culture which got inroad into the Punjab from different sources.

دنیا دا ہر معاشرہ اپنے مخصوص فکری، سیاسی، سماجی، معاشی تے مذہبی پچھوکڑ دے حوالے نال اپنی پچھان رکھدا اے۔ جس سماج دے پچھوکڑ وچ ون سونیاں تہذیباں دے رنگ ہون گے اوہ سماج اپنیاں ان گنت رسماں ریتاں تے اخلاقی قدراں وچ اونا ای زیادہ حُسن رکھدا ہووے گا۔ پنجاب دی دھرتی شروع توں ای خوشحال رہی اے۔ ہر قسم دا موسم، ہر قسم دی فصل، ہر قسم دے پھل پھُل، ہتھ دیاں پنج اُنگلاں دی طرح دھرتی دے سینے اُتے وگدے دریا، سردی گرمی، بہار خزاں جتھے ایہدے حسن وچ وادھا کردے آئے نیں اوتھے باہر دے حملہ آوراں دی اکھ وچ بھکھ وی پیدا کردے رہے نیں۔ جیہدے پاروں ایتھوں دا سکون کئی وار برباد ہوندا رہیا اے۔ پنجاب دی تاریخ جے اک پاسے ایہناں حملیاں دی تفصیل نال بھری پئی اے تے دوجے پاسے ایہناں حملہ آوراں دے نال آون والیاں مختلف نسلاں تے قبیلیاں دے ایتھے مستقل آباد ہون دی گواہی وی دیندی اے۔ مختلف سمیاں وچ ایہناں قبیلیاں قوماں تے نسلاں دی آمد نال وکھو وکھ مذہبی عقیدے، رسماں ریتاں تے معاشرتی رسم و رواج وی اپنی تھاں بناندے رہے۔ ویلے دے نال نال وکھو وکھ مذہب پیدا ہوندے تے پیر جماندے گئے۔ بلاشبہ ایہناں مذہباں دی عملی صورت اک دوجے توں مختلف سی۔ عبادت ریاضت تے مذہبی رسماں دے انداز وی وکھرے وکھرے سن۔ ایہناں دے وکھریویں دی اک وڈی وجہ اوتھوں دا سیاسی سماجی ماحول سی جتھوں ایہہ مذہب ٹرکے پنجاب وچ آئے۔ ہولی ہولی مقامی سماج دیاں مضبوط بنیاداں اُتے کھلوتیاں رسماں ریتاں نے وی اوہناں مذہباں وچ اپنی تھاں بنالئی، جیہدا لازمی نتیجہ ایہہ سی کہ صدیاں بعد ایتھوں دے وکھ وکھ عقیدیاں تے مذہباں وچ کجھ قدراں دا اشتراک نظر آون لگ پیا۔ ہور کجھ نہیں تے اوہ عقیدے یا قدراں جیہناں دا انسانی اخلاق، سماجی امن سکون، انسانی جیون دی قدر و قیمت، سچائی، علم، حیا، تقویٰ پرہیزگاری، سخاوت تے خدمت وغیرہ نال تعلق سی، سارے مذہباں وچ سانجھے ہوگئے۔ ایہدے وچ الہامی عقیدے تے انسانی عقل دی بنیاد اُتے وجود وچ آون والے سارے عقیدے شامل سن۔ جیویں ہندومت بھانویں ذات پات دے نظام وچ ونڈیا ہویا سی، جیہڑا وکھو وکھ نسلی گروہاں دی سانجھ تے اوہناں وچکار ثقافتی ہم آہنگی پاروں بنیا [1] پر بھگوت گیتا تے مہابھارت وچ انسانی قدراں دے حوالے نال ایہہ تعلیم موجود اے کہ اک انسان نوں دوجے انسان دا احترام کرنا چاہیدا اے۔ زرتشت وچ نیکی تے برائی دا اک واضح تے بھرواں تصور موجود

سی جیہدے حوالے نال انسان نوں مجموعی طور تے خیر یعنی نیکی دا حمایتی بنن دا درس دتا گیا۔[2] بدھ مت نے انسانی جیون وچ اعلیٰ اخلاق نوں اپنی شناخت دسیا۔ گوتم بدھ نے ہر جاندار نال شفقت تے رحم دا رویہ اپنان دا درس دتا۔[3] چینی مذہب تاؤ ازم وچ قتل و غارت دے مقابلے اُتے امن سکون تے بھائی چارے دی خوبی نوں اجاگر کرن دا سندیسا دتا گیا۔[4] کنفیوشس دی تعلیمات انسان دے عزت وقار دی علمبردار رہیاں۔ ایسے طرح جین مت وی ایہدے لاگے ای وکھالی دیندا اے جیہدے وچ بندے دی سماجی حیثیت توں ہٹ کے بطور انسان اوہدا احترام کرن دی گل کیتی گئی۔ الہامی مذہباں وچ یہودیت، عیسائیت تے اسلام اج تیکر زندہ نیں۔ یہودیت وچ علم دی اہمیت تے اپنے آپ دی شناخت اعلیٰ انسانی قدراں دے حوالے نال دسی گئی۔[5] ایہہ اک وکھری گل اے کہ اج یہودی دنیا نے علم نوں اپنے فائدے تے دوجیاں لئی نقصان دا سبب بنا لیا اے۔ عیسائیت دے علمبرداراں نے الہامی ہون دے باوجود اگے چل کے ہر معاملے وچ انسانی عقل تے فہم وفراست اُتے زور دینا شروع کر دتا، جیہدے نال سماج وچ بے درد تے مشینی جیہے رویے عام ہوئے۔ سکھ مت دے بانی بابا گورونانک ہوراں وحدت دا تصور اسلام توں لیا تے مُڑ مختلف مذہباں تے عقیدیاں توں چنگیاں گلاں دے انتخاب توں ایہدی بنیاد فراہم کیتی۔ ایہہ سارے مذہب تے عقیدے اوہ نیں جیہڑے ساڈی دھرتی نوں کدھرے براہ راست تے کدھرے بالواسطہ متاثر کردے رہے نیں پر کیوں جے ایہہ سارے ویلے دیاں لوڑاں دے بڑی حد تک محتاج سن۔ ایس لئی ایہہ سماجی امن سکون تے برداشت دا جزوی طور تے اظہار کردے آئے جدوں کہ ایہناں ساریاں دے مقابلے تے اسلام اپنی تعلیمات دے نال مجموعی طور تے نہ صرف ایہناں قدراں دا علمبردار بلکہ اک اجیہا ہمہ گیر مذہب سی جیہنے کسے وی علاقے دی تہذیب ثقافت اُتے حملہ کرن دی تھاں اپنے سنہری اصول تے وچار پیش کیتے جیہڑے انسانی جیون دے فطری اصولاں دے اصلوں نیڑے سن۔ اسلام نے جتھے حقوق اللہ دا بنیادی تصور پیش کیتا اوتھے حقوق العباد نوں وی خاص اہمیت دتی تے ایس دی روح نوں پچھانن تے اوہنوں عمل دی صورت دین دا جیہڑا فکری نظام دتا اوہدے وچ تہذیبی تے ثقافتی حوالیاں نوں اک موثر ذریعے دے طور تے ورتیا۔ بلکہ ہن تک دی تحقیق مطابق پنجابی شاعری دے باوا آدم حضرت بابا فریدالدین گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ (1188ء - 1280ء)[6] دی شاعری وچوں ای ایہدی ابتداء

ہوندی نظر آ وندی اے۔

اکثر لکھاریاں نے کلچر دا ترجمہ ثقافت کیتا اے۔ ایتھے سانوں ایس بحث وچ پین دی ضرورت نہیں کہ ثقافت دی تعریف کیہ اے یا ثقافت ہوندی کیہ اے؟ کیوں جے وکھو وکھ زباناں دیاں ڈھیر ساریاں ڈکشنریاں پھرولن توں بعد وی ثقافت دی کوئی اک متفقہ جامع تعریف شاید ممکن نہیں۔ کروبر (Krober) تے کلک کوہن (Kluc kohn) نے وی ثقافت دیاں مختلف رنگاں دے حوالے نال کوئی ڈیڑھ سو دے نیڑے تیڑے تعریفاں جمع کیتیاں پر گل اوتھے دی اوتھے ای رہندی اے۔ البتہ امریکی ماہر علم البشریات میکائیور (Maciver) تے پیج (Page) دا تہذیب ثقافت بارے ایہہ مختصر جیہا بیان کسے حد تیکر جامع خیال کیتا جاسکدا اے:

"Culture: what we are; civilisation, what we have"(7)

ایسے طرح بوبی کالمن (Bobbie Kalman) دی ثقافت بارے ایہہ لائناں سانوں اصل مفہوم دے نیڑے لے جاسکدیاں نیں:

"It is the way we show our imaginations through arts music and writing. Culture is about our roots"(8)

ثقافت دی جنی مرضی لمی چوڑی تعریف کرلئی جاوے یا اوہدے جنے وی رنگ سامنے لے آندے جان، اوہدے وچ ایہہ بنیادی حقیقت ہمیشہ سامنے رکھنی پیندی اے کہ ثقافت دا تعلق ہمیشہ دھرتی نال نہ صرف بڑا گوہڑا، سگوں ''اٹوٹ'' ہوندا اے۔ ایس حقیقت نوں آسان لفظاں وچ انج وی بیان کیتا جاسکدا اے کہ اسیں جس مٹی چوں بنائے گئے آں ساڈی خوراک تے حیاتی دیاں ہور لوڑاں تھوڑاں وی اوسے وچوں پیدا ہون والیاں فصلاں تے ون سونے پھلاں پھُلاں توں پوریاں ہوندیاں نیں تے ایہناں فصلاں تے پھلاں پھُلاں دیاں ان گنت قسماں نوں کاشت کرن تے اُگان دے عمل دی ''علامت'' ای ساڈی کامیاب تے کامران حیاتی لئی ضمانت فراہم کردی اے۔ خاص طور تے ساڈی صوفیانہ شاعری وچ نیک عملاں اُتے بوہتا زور ساڈے ایسے زرعی نظام دیاں علامتاں دے حوالے نال ای دتا گیا اے:

دیکھو بندہ چلیا چونہہ جنیاں دے کنھ
فریدا عمل جو کیتے دُنی وچ درگاہ آئے کم(9)

پنجابی دے پہلے صوفی شاعر حضرت بابا فرید گنج شکرؒ دے کلام وچ ای ایہناں حوالیاں دا موثر انداز وچ بیان ایس حقیقت ول وی اشارہ کردا اے کہ پنجاب دا سماجی نظام شروع توں ای زراعت اُتے قائم اے۔ ایسے لئی ساڈے جمن توں لے کے مرن تک دیاں خوشی غمی دیاں رسماں ریتاں وچ ساڈا زراعتی ماحول، ثقافتی حوالے بن کے پردھان وکھالی دیندا اے۔ بابا فریدؒ دی صوفیانہ شاعری وچ ، واٹ، مُنج، پانی، چوپڑی، کُنا، بالن، جھاڑو، مسیت، لیکھا، گھر، کوٹھا، منڈپ، ماڑیاں، رُکھڑا، بھانڈے، راکھا، جوار، ٹانڈہ، کوک، رنگاولا، سروور، چھپڑ، چکڑ، باغ، کھجّی، بھاہ، ون، کنڈا، جنگل ، روٹی ، کاٹھ، گھنے ، لوئیں، کجل ، ریکھ، پنکھی، آٹا، لون، کرنگ، ماس، مصلا، صوف، گڑ، پگ، گور، پرناء، ووہٹی، کلر، گندلاں، کھنڈ، نواڑ، بھُور، سوہرے، پیکے، گرو، گھڑیال، سہاگن ورگے لفظ عام ملدے نیں۔ ایہناں لفظاں نوں باباجیؒ نے صرف بطور لفظ دے ای نہیں ورتیا سگوں ایہناں لفظاں دے پچھے صدیاں بدھی ثقافتی فکر نوں ورت کے اپنے کلام دی تاثیر نوں ودھایا اے۔ ایہو وجہ اے کہ باباجیؒ دا کلام صدیاں پرانا ہون دے باوجود وی اپنے اندر تازگی تے تاثیر رکھدا اے۔ مثلاً ایہہ کجھ شلوک ملاحظہ کرو:

رُکھی سُکی کھاء کے ٹھنڈا پانی پی
فریدا ویکھ پرائی چوپڑی نہ ترسائیں جی (10)

فریدا میں نوں مُنج کر نکی کر کر کُٹ
بھرے خزانے رب دے جو بھاوے سو لُٹ (11)

بولیے سچ دھرم جھوٹھ نہ بولیے
جو گُر دسے واٹ مریداں جولیے (12)

فریدا چار گوائیاں ہنڈ کے چار گوائیاں سم
لیکھا رب منگیسیا توں آیوں کیہڑے کم (13)

کوک فریدا کوک توں جیوں راکھا جوار
جب لگ ٹانڈا نہ گرے تب لگ کوک پکار (14)

فریدا سوئی سرو ور ڈھونڈ لہہ جتھے لبھی وتھ
چھپڑ ڈھونڈیں کیا ہوئے چکڑ ڈبے ہتھ (15)

روٹی میری کاٹھ دی لاون میری بھُکھ
جیہناں کھادی چوپڑی گھنے سہن گے دُکھ (16)

فریدا کنھ مُصلّا صُوف گل دل کاتی گڑوات
باہر دِسّے چانَنا دل اندھیاری رات (17)

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں ایت نہ لائیے چِت
مٹی پئی اتولویں کوئی نہ ہوسی مِت (18)

کندھی اُتے رُکھڑا کچرک بنے دھیر
فریدا کچے بھانڈے رکھیے کچرک تائیں نیر (19)

فریدا شکر کھنڈ نواڑ گڑ ماکھیوں ماجھا دُدھ
سبھے وستوں مٹھّیاں رب نہ پجُن تُدھ (20)

سوہرے ڈھوئی نہ ملے پیئے ناہیں تھاؤں
پِر واتڑی نہ پچھ ای دھن سہاگن ناؤں (21)

O

شاہ حسینؒ (1539ء...... 1599ء)(22) پنجابی صوفیانہ شاعری نوں اگے ودھان والے دوجے وڈے شاعر نیں۔ اوہناں نے اپنے صوفیانہ وچاراں، تجربیاں تے پیغام نوں کافی دے روپ وچ لوکائی تیکر اپڑایا۔ بلکہ پنجابی شاعری نوں بطور صنف ''کافی'' نہ صرف ایہناں دان کیتی اے سگوں ایس صنف نوں جیہڑیاں پکیاں پیڈھیاں نینہاں عطا کیتیاں، اج وی کافی اوہناں اُتے ای قائم اے۔ شاہ حسینؒ دی حیاتی دا مطالعہ ایس گل دی گواہی دیندا اے کہ اوہناں نے

ساری حیاتی بڑی سادگی تے عاجزی نال عام بندیاں وچ رہ کے گزاری۔ دربار سرکار ولوں بے نیاز رہے۔ کیوں جے اوہ تقویٰ تے پرہیزگاری نال مجاہدیاں وچوں لنگھدے ہوئے انسانی جیون دی حقیقت توں پوری طرح واقف ہو چکے سن تے حیاتی دی بے ثباتی نے کئی اجیہیاں گھنڈیاں اوہناں اگے کھول چھڈیاں سن جیہناں نے شاہ حسینؒ نوں دربار سرکار نال تعلق رکھن توں اُکا بے نیاز کر چھڈیا سی تے کسے حد تیکر بے باک تے نڈر وی۔ ایہو وجہ اے کہ اوہ عام لوکاں نال جتھے نرمی تے عاجزی نال پیش آوندے نیں اوتھے شہنشاہ اکبر ورگے مغرور دیاں اکھاں وچ اکھاں پا کے گل کردے وی وکھالی دیندی نیں۔

شہنشاہ اکبر دا دور فنون لطیفہ (خصوصاً موسیقی) دے حوالے نال بڑی اہمیت رکھدا اے۔ اکبر دے درباری گویّاں وچ تان سین، رام داس (المعروف تان سین ثانی) تان سین دے دو پُتر اں تان ترنگ تے بلاس خاں توں وکھ شہاب خاں، پوربین خاں، دوست مشہدی تے محمد حسین منجھو قوال تے بہاء الدین پرناوی دے ناں بڑے نمایاں نیں جدوں کہ مشہور شاعر رام داس تے تلسی داس دا تعلق وی ایسے دور نال اے۔ شاہ حسینؒ نے دربار سرکار توں دور رہ کے شاعری تے موسیقی دے فن وچ جیہڑا ادراک پیدا کیتا اوہدی بنیاد اُتے ایہہ بجا طور تے کہیا جاسکدا اے کہ فن دے ارتقاء لئی ضروری نہیں کہ اوہنوں ویلے دے دربار سرکار دی سرپرستی حاصل ہووے سگوں خلوص تے محنت دے بل بوتے عوامی سطح اُتے وی ایہدی آبیاری کیتی جاسکدی اے، جدوں کہ ایہہ فن ساڈی ثقافت دا حصہ نیں۔

پنجاب وچ گائے جان والے معروف راگ راگنیاں دا ساڈے موسم تے ساڈی دھرتی نال اک خاص تعلق اے، شاہ حسینؒ نے ایہہ تعلق پوری طرح قائم رکھیا اے۔ایہو وجہ اے کہ اوہناں دی شاعری وچ پنجابی جیون دے حوالے نال ثقافتی تے تہذیبی استعارے پوری طرح موجود نیں۔ شاہ حسینؒ اوہ پہلے صوفی شاعر نیں جیہناں نے ''رانجھے'' نوں حقیقت ازلی دے استعارے دے طور تے پیش کیتا اے جدوں کہ اج ''رانجھا'' پوری پنجابی شاعری دا تہذیبی استعارہ بن چکیا اے۔

رانجھن رانجھن کوکدی میں آپے رانجھن ہوئی [23]

یا

میں وی جھوک رانجھن دی جانا
نال میرے کوئی چلے [24]

شاہ حسینؒ جس سمے پیدا ہوئے اوس سمے پنجاب دا پورا سماج چرخے دے دوالے گھمدا سی۔ ایسے لئی شاہ حسینؒ نے اکھ کھولدیاں ای گھر دے ماحول وچ وی چرخہ، کھڈی، سوت ای تکیا چنانچہ ایس نظام نال تعلق رکھن والا ہر حوالہ شاہ حسینؒ دی شاعری وچ سانوں مل جاندا اے جیویں: چوڑا، جوڑا، چرخہ، پچھی، اٹیرن، چھلی، سوتر، بائڑ، کھڈّی، تند، تانی، سالو، داج، بابل، آنگن، چونکا، بہاری، باسن، توریا، ساون، نیں، ٹلّہ وغیرہ

شاہ حسینؒ دے نزدیک چرخہ انسانی جسم دی علامت اے۔ ایس پکھوں اوہ اگلی حیاتی دی کامیابی لئی ایس حیاتی نوں نیک عملاں نال سجان دا سندیسہ دیندیاں ہویاں ایہہ سارے ثقافتی حوالے بڑی خوبصورتی نال اپنی شاعری وچ لیاندے نیں جیویں:

گھم چرخڑیا! تیری کتّن والی جیوے
نلیاں وٹّن والی جیوے
چرخہ بولے سائیں سائیں ، بائڑ بولے توں
کہے حسین فقیر سائیں دا ، میں ناہیں سبھ توں [25]

کتّن سِکھ نی وَللیئے کُڑیئے، چڑھیا لوڑیں کھاری
ٹُٹی تند اٹیرن بھنّا ، چرخے دی کر کاری
کہے حسین فقیر سائیں دا ، عملاں باجھوں خواری [26]

O

حضرت نوشہ گنج بخشؒ (1014ھ – 1103ھ)[27] تصوف دی دنیا وچ کسے تعارف دے محتاج نہیں۔ قادری سلسلے دی معروف شاخ ''نوشاہیہ'' دے آپ بانی نیں۔ ہر دور وچ آپ دے سلسلۂ محبت نال شاعر ادیب، علما، فقراء وابستہ رہے نیں۔ آپ نے خود شاہ جہاں دے عہد وچ اسلام دی بے پناہ خدمت کیتی۔ بقول گارساں دتاسی آپ دی تبلیغ نال تقریباً دولکھ ہندوواں اسلام قبول کیتا۔ آپ دے سلسلے دے درویش اج وی پوری دنیا وچ پھیلے ہوئے نیں۔ آپ نہ

صرف اردو پنجابی دے شاعر سگوں پنجابی دے پہلے غزل گو تے پہلے پنجابی نثر نگار وی تسلیم کیتے جاندے نیں۔ کجھ اجیہے حوالے وی ملدے نیں کہ آپ نے ملکوں باہر دے سفر وی کیتے پر اپنی حیاتی دا بوہتا حصہ گجرات دے وسیع زرعی تے دیہاتی ماحول وچ ای گزاریا۔عوام وچ گھُل کے رہنا تے اوہناں دی زبان وچ اوہناں نال گل بات کرنا آپ دا معمول سی۔ آپ دے وعظاں دے نال نال صوفیانہ شاعری توں وی پتا لگدا اے کہ آپ بڑی سادگی تے عمدگی نال دین تے حکمت دیاں گلاں نوں شعری روپ دے جاندے نیں۔ اپنی گل یا مقصد دی وضاحت لئی پنجاب دے ثقافتی ماحول وچوں مناسب لفظ ،تشبیہاں، استعارے تے محاوریاں دا چناوٴ بڑی بےتکلفی تے روانی نال کرن دا گُر جان دے نیں۔ حوالے لئی آپ دے صوفیانہ کلام وچوں ایہہ چند اک مثالاں ملاحظہ کرو:

سُستی چھوڑ دین کمایو ، دنیا رڑ آخر دی
رات دینہ دا کالا دھولا جوگ واہن نوں پھردی
عمرا رُت بیائی والی واہ قدرت قادر دی
جیٹھی کنک تنہاں دی نوشہ جنہاں کیتی پوکھی سردی [28]

ایہناں شعراں وچ رڑ (کھیتی) دھولا، جوگ، واہن، رُت، بیائی،جیٹھی، کنک دے لفظ خالصتاً ساڈے دیہاتی جیون دی نمائندگی کردے نیں۔ ایسے طرح کھجّی (کھجور) اوڑ (خشک سالی) برسات تے رات وغیرہ دے لفظ ساڈی شاعری وچ ثقافتی حوالیاں دی دس پاندے آئے نیں۔ مثال دے طور تے ایہہ شعر ویکھو:

کھجّی بھالے اوڑ نوں کنک بھالے برسات
سادھاں بھالے چاننا چوراں کالی رات [29]

O

حضرت سلطان باہوؒ (1628ء-1691ء)[30] پنجابی صوفیانہ شاعری دا نہ صرف اک معتبر حوالہ نیں سگوں اپنے وکھرے اسلوب دے اعتبار نال وی اپنی اک خاص پہچان رکھدے نیں۔ خاص طور تے پنجابی سی حرفی دے ارتقاء وچ اوہناں نوں بنیادی مقام حاصل اے۔ جتھوں تک اوہناں دی صوفیانہ شاعری دے موضوعات دا تعلق اے بلاشبہ اوہناں دے کلام وچ توحید،

رسالت، فقر، درویشی، ذکر فکر، عاجزی، انکساری، دنیاوی بے ثباتی، آخرت دی فکر، سچائی دی طلب تے جھوٹھ دی نندیا شامل اے۔ ایہناں موضوعات نوں ویکھ کے انج لگدا اے کہ سلطان باہوؒ ہوراں نے وی اپنی پنجابی شاعری کولوں اوہو کم لیا اے جیہڑا حضرت بابا فرید گنج شکرؒ تے نوشہ گنج بخشؒ نے اپنے کلام توں لیا اے۔[31] اوہناں دی صوفیانہ شاعری دے پس منظر وچ پنجاب دا ثقافتی ماحول اپنی پوری رعنائی نال موجود اے، جیہڑا ساڈی ثقافتی حیاتی خصوصاً دیہاتی زندگی دی لفظیات دے سہارے اگے ودھدا اے مثلاً مرشد، پانی لانا، مشک مچانا، بوٹی لانا، چنبہ، چشمہ، کلا، کندھی، کٹھالی، بُندے، والے گھڑنا، حجرا، تن، کُتے، پتاسہ، سامی، لیکھا منگنا، جاگ، دُدھ، کھپیاں، سیپاں، سنگ، تُمے، تربوز، موتی، کاں، کھوہ، ساون، پپیہا، گلیاں، ککھ، تاڑی مار اڈانا ورگے لفظ تے ترکیباں وغیرہ خالصتاً ساڈی ثقافت دا حصہ نیں۔ سلطان باہوؒ دی شاعری دا فنی کمال ایہہ اے کہ اوہناں نے اجیہی لفظالی شعوری طور تے محنت کر کے ورتوں وچ نہیں لیاندی سگوں ایہہ ثقافتی حوالے آپ مہارے اوہناں دے کلام دا حسن بنے نیں، مثلاً:

الف: اللہ چنبے دی بوٹی، مرشد من وچ لائی ہُو
نفی اثبات دا پانی ملیس، ہر رگے ہر جائی ہُو
اندر بوٹی مُشک مچایا، جاں پھُلاں تے آئی ہُو
جیوے مرشد کامل باہو جیں ایہہ بوٹی لائی ہُو[32]

o

م: مرشد وانگ سنیارے ہووے جیہڑا گھت کٹھالی گالے ہُو
پا کٹھالی باہر کڈھے بُندے کھڑے یا والے ہُو[33]

o

ایہہ تن رب سچے دا حجرہ وچ فقیرا جھاتی ہُو
نہ کر منت خواج خضر دی تیرے اندر آب حیاتی ہُو[34]

o

ہسن دے کے روون لیو ای تینوں دتا کس دلاسہ ہُو
عمر بندے دی ایوں وہانی جیوں پانی وچ پتاسہ ہُو
سوڑی سامی سٹ گھتیسن پلٹ نہ سکیں پاسہ ہُو
تیتھوں صاحب منگسی لیکھا باہو رتی گھٹ نہ ماسہ ہُو[35]

سلطان باہوؒ جھوٹھے پیراں تے جعلساز درویشاں دی مذمت کردیاں ہویاں پنڈ دی ثقافتی فضا نوں کنی خوبصورتی نال اپنے نال نال ٹوردے نیں، ملاحظہ کرو:

الف: آپ نہ طالب ہین کہیں دے لوکاں نوں طالب کردے ہُو
چاون کھیپاں کردے سیپاں، اللہ دے قہرتوں ناہیں ڈردے ہُو
عشق مجازی تلکن بازی پیر اولے دھردے ہُو
اوہ شرمندہ ہوسن باہو اندر روز حشر دے ہُو (36)

ایسے طرح ایہہ بیت ویکھو کِنے سُندر ڈھنگ نال ثقافتی فضا نوں مؤثر بناجاندا اے:

چ: چڑھ چناں تے کر رُشنائی ذکر کریندے تارے ہُو
گلیاں دے وچ پھرن نمانے لعلاں دے ونجارے ہُو
شالا مسافر کوئی نہ تھیوے ککھ جیہناں تھیں بھارے ہُو
تاڑی مار اُڈا نہ باہو اسیں آپے اُڈن ہارے ہُو (37)

o

پنجابی صوفیانہ شاعری وچ بابا بلھے شاہؒ (1680ء...... 1746ء)(38) نے اپنے بے باک صوفیانہ لہجے تے کلام دی تاثیر دے حوالے نال نہ صرف عوام نوں بلکہ اپنے ہمعصر تے بعد وچ آون والے شاعراں نوں وی متاثر کیتا اے۔ جیویں حضرت میاں محمد بخشؒ فرماندے نیں:

بلھے شاہ دی کافی سن کے ٹُٹدا کفر اندر دا

اوہناں دی صوفیانہ شاعری دی تہہ وچ موجود سچ دی تحریک اج وی اہلِ ذوق نوں ایس اقرار اُتے مجبور کردیندی اے کہ:

تیرے عشق نچایا کر تھیا تھیا

بلھے شاہؒ دی صوفیانہ شاعری نے سماجی سطح اُتے ہر بندے نوں متاثر کیتا اے۔ اوہ مجاز دے پردے وچ حقیقت دیاں رمزاں کھولن دی گل کرن یا مذہب دے ناں اُتے دین فروشی کرن والیاں دی خبر لین یا تصوف دے لبادے وچ لکے جعلی پیراں فقیراں نوں بے نقاب کرن دا آہر کرن، اوہناں دے ہر انداز وچ اک تے لوکائی دی محبت بولدی اے تے دوجے پنجاب دی ثقافت نال اک فطری تعلق اپنے آپ جھلکدا اے۔ ایہدے لئی بلھے شاہؒ نوں کوئی تکلف نہیں کرنا

پینڈا۔ پنجاب دی ثقافت نوں اگے ودھان والے کردار، لفظ تے رویے خود بخود بلھے شاہؒ دے کلام دا حسن بن کھلوندے نیں۔ ڈیرا، پیالہ، جھنگی، مور، گھڑیالی، گھڑیال، سیج، بازار، دھید و، رانجھا، ہیر، ہزارہ، جھنگ سیال، تخت لاہور، آدم حوا، کافر، مومن، عاشق، مسیت، مُلاں، مشالچی، کتن، تمبن، اٹیرن تے کھڈی دا عمل وغیرہ، بلھے شاہؒ دے ہاں جتھے ظاہر دی تھاں اک خاص طرح دے وسیع معانی وچ ظاہر ہوندے نیں اوتھے اوہ دیہاتی ماحول وچوں شاہ حسینؒ دی طرح چرخے دے عمل نوں پنجاب دی ثقافتی حیاتی دا مرکز خیال کردے نیں۔ اوہ مرکز جیہدے دوالے کدے ساڈا پورا سماج گھمدا سی۔ خصوصاً بلھے شاہؒ دیاں کافیاں وچوں ''کت کُڑے نہ وت کُڑے، کر کتن ول دھیان کڑے، اُٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں، پانی بھر بھر گئیاں سبھے'' ورگیاں کافیاں وچ جتھے بلھے شاہؒ دی فکر دا تبلیغی رنگ نمایاں اے اوتھے اوہناں اک پاسے عام فہم زبان وچ ثقافتی حوالیاں توں بوہت زیادہ کم لیا اے تے دوجے پاسے تمام تر تشبیہاں تے استعارے پنجاب دی تہذیب تے ثقافت وچوں لئے نیں۔ ایہو وجہ اے کہ فکر دی گہرائی تے تاثر دی خوبی نے اوہناں دے کئی شعراں نوں ضرب المثل، اکھان تے محاوریاں دا درجہ دے چھڈیا اے۔ بوہتی تفصیل وچ نہ وی جایئے تے ایس اک کافی دے تھوڑے جنے حصے اُتے غور کر لین نال ای صورت حال نتر کے سامنے آجاندی اے:

کت کُڑے نہ وت کُڑے
لاہ چھلی بھروٹے گھٹ کُڑے
ماں پیو تیرے کنڈھیں پایاں
اجے نہ تینوں سُرتاں آیاں
دن تھوڑے تے چا مکایاں
نہ آ سیں پیکے وت کُڑے۔ کت کُڑے نہ وت کُڑے (39)

ایہہ دنیا آخرت دی کھیتی قرار دتی گئی اے۔ ایتھے رہ کے کیتے گئے نیک عمل ای اگے کم آون گے۔ پنجاب دے سماج وچ داج بنانا، رنگانا، سینا پرونا، کُڑی دے سگھڑ ہون دی دلیل تے سوہرے گھر عزت آدر والی حیاتی ملن دی اُمید دا خوبصورت استعارہ اے۔ ایسے گل نوں بلھے شاہؒ نے پنجاب دی ثقافت وچوں انج چُنیا اے:

جے داج وہونی جاویں گی
تاں کسے نوں بھلی نہ بھاویں گی
توں شوہ نوں کویں رجھاویں گی
کجھ لے فقراں دی مت کُڑے۔ کت کُڑے نہ وت کُڑے (40)

ایس جگ نوں پیکا گھر، اگلی دنیا نوں سوہرا گھر آکھنا تے منکر نکیراں لئی سس نناں دے استعارے، پنجابی صوفیانہ خصوصاً بلھے شاہؒ دی شاعری دا اک منفرد انداز اے۔

وحدت الوجود ساڈی صوفیانہ شاعری دا شروع توں ای پسندیدہ موضوع رہیا اے۔ بلھے شاہؒ ایہدے وچ وی دیہاتی ثقافت دے جاندار حوالے لیان وچ ماہر نیں:

چونسی، پینسی، کھدر دھوتر ململ خاسا اِکّا سوتر
پونی وچوں باہر آوے بھگوا بھیس گھسائیں دا
سب اکو رنگ کپاہیں دا (41)

ساڈے تمام تر تہذیبی تے ثقافتی حوالیاں دیاں جڑاں ساڈی اپنی مٹی وچ نیں۔ ایسے لئی بابا فریدؒ نے مٹی دی قدر و قیمت گنواندیاں ایہدے احترام دا درس دتا سی:

فریدا خاک نہ نندیئے خاکو جیڈ نہ کوءِ
جیوندیاں پیراں تلے مویاں اُپر ہوءِ (42)

بابا فریدؒ نے جیہڑی گل رکھ رکھاؤ نال کیتی اوسے نوں بلھے شاہؒ نے قلندرانہ بے باکی دا روپ دے دتا:

ماٹی جوڑا، ماٹی گھوڑا ماٹی دا اسوار
ماٹی نوں ماٹی دوڑاوے ماٹی دا کھڑکار
چار سیّاں رل کھیڈن لگیاں پنجویں وچ سردار
ہس کھیڈ مُڑ ماٹی ہویاں پوندیاں پیر پسار
ماٹی قدم کریندی یار (43)

o

سید وارث شاہؒ (جنم 1120ھ/ 1707ء)(44) بلاشبہ اک داستان گو شاعر دے طور تے آفاقی شہرت رکھدے نیں پر کیوں جے اوہناں دی بنیادی تربیت گھر دے مذہبی تے صوفیانہ ماحول وچوں ہوئی سی، ایس لئی داستان گوئی دے دوران وچ جتھے کدھرے موقع ملدا اے اوہ تصوف دے مضمون بڑے موثر طریقے نال بیان کردے چلے جاندے نیں۔ ایہو وجہ اے کہ پنجاب وچ اوہناں نوں اک شاعر دے نال نال صوفی تے پیر فقیر وی سمجھیا جاندا اے۔ اوہناں دے دادا سید گل محمد قادری سروری سلسلے نال تعلق رکھدے سن۔ ہوسکدا اے اوہناں دے والد سید گل شیر شاہ وی ایسے سلسلے توں فیض یافتہ ہون۔ البتہ بچپن وچ اجیہے بزرگاں دے ہتھاں وچ تربیت پان والے وارث شاہؒ نے جوانی وچ روحانی تربیت لئی بابا فریدؒ دے سلسلہ چشتیہ نال تعلق جوڑیا۔ایسے تربیت دا اثر اے کہ وارث شاہؒ نے جگہ جگہ تصوف دی چاشنی کھلار دتی اے۔ جیہدا نتیجہ ایہہ ہویا کہ اج اوہناں دی ہیر نوں لوک ''ایہہ قرآن مجید دے ہین معنی جیہڑے شعر مئیں وارث شاہؒ دے نیں'' سمجھدے نیں۔ بالکل اوسے طرح جس طرح ایرانی مولانا روم دی مثنوی بارے ایہہ کہندے نیں ''مثنوی ومعنوی مولوی، ہست قرآں درزبان پہلوی''

وارث شاہؒ نے تصوف دیاں جیہڑیاں باریکیاں تے مسئلے اپنی معرکہ آراء داستان (ہیر) وچ بیان کیتے نیں اوہناں وچ وحدت الوجود دا مسئلہ بنیادی اہمیت رکھدا اے۔ ایس باریک مسئلے نوں بیان کرن لئی اوہناں نے اشارے کنائے، تشبیہاں رمزاں، محاورے تے اکھان تے اوہناں نوں موثر طریقے نال واضح کرن والی لفظیات وی اوہو چنیاں نیں جیہڑیاں ساڈی ثقافتی حیاتی نوں پوری طرح ظاہر کردیاں نیں۔ جیویں ''لوہا تاچپے نال چٹنا'' گھڑا، پنڈے خاک ملنا، جفا جالنا، کھٹنا وٹنا، چم دیاں جُتیاں کرنا، روگ گوانا، جیوڑا، کرلانا، کاں، کونج، کھیت نوں اگ، چُوریاں، گھیو دے دیوے بالنا، نفس نوں پچھاننا، راہ، پیار پسارنا، صورت دھارنا، قلبوت، ہمہ اوست، سرب، بھگوان، مالا، منکے، دھاگا، بھنگ، افیم، مہندی، رنگ، رکت، سریر، جوت دکھانا، کیمیا، سونا، تانبا، بندگی، ساز، مرشد، فقر، حرص غفلت، گھوڑا، واگ، بھجنگے، وید، قرآن، محبوب، خورش، راگ، محرم عشق، وغیرہ وغیرہ۔ ہُن ایہناں لفظاں دا خوبصورت استعمال وی ملاحظہ کرو:

بچہ سیوں جس قلبوت اندر سچے رب نے تھاؤں بنایا ای
وارث شاہ میاں ہمہ اوست جاپے سرب مے بھگوان نوں پایا ای(45)

مالا منکیاں وچ جیوں اک دھاگا تیوں سرب کے بیچ سما رہیا
سبھناں جیوندیاں وچ ہے جان وانگوں نشہ بھنگ افیم وچ آ رہیا[46]

جیویں پترے مہندیوں رنگ رچیا تیوں جان میں جان رچا رہیا
جیویں رکت سریر وچ سانس اندر تویں جوت میں جوت سما رہیا[47]

ٹھیک اپنے نفس نوں جان لینا ایہو رب دا راہ پچھاننا ای
جس نے اپنے نفس نوں جانیا نہ اوس رب نوں کیہ سیہاننا ای

سُنیں سہتیے ایس جہان اُتے رب کئی پیار پیاردا ای
قدرت نال خواہش خاص اپنی دے رنگا رنگ دیاں صورتاں دھاردا ای

ع وارث شاہ فقیر بن حرص غفلت یاد رب دی وچ مستان ہووے[48]

گھوڑا صبر دا ذکر دی واگ دے کے نفس مارنا کم بھجنگیاں دا
چھڈ زراں تے حکم فقیر ہوون ایہہ کم ہے ماہنواں چنگیاں دا[49]

o

ہاشم شاہؒ تھرپالوی (1752ء...... 1821ء)[50] بھاویں پنجابی دے اک داستان گو شاعر دے طور تے ای مشہور نیں تے اوہناں دی سسی پورے پنجاب وچ اوہناں دی پچھان دا ذریعہ بنی، پر کیوں جے اوہ تصوف دے مشہور سلسلے نوشاہی نال روحانی تعلق رکھدے سن ایس لئی اوہناں دے دوہڑیاں وچ تصوف دیاں باریکیاں وی نیں تے صوفیانہ طرز زندگی دی خوشبو وی۔ اوہناں دے قصہ ''سسی پنوں'' وچ سسی جیویں سراپا سوز و گداز نظر آؤندی اے اوہ بنیادی طور تے اک سالک تے صوفی دا سوز و گداز اے، جیہنوں اوہ ساری حیاتی حقیقت ازلی دے ہجر دی علامت یا استعارہ سمجھدا اے۔ ہاشم شاہؒ عربی، فارسی، ہندی، سنسکرت دے وی عالم سن۔ ایہو وجہ اے کہ اوہناں دوجیاں زباناں دے لفظ بڑی خوبصورتی تے چابکدستی نال ورتے نیں تے اج ایہہ لفظ پنجابی زبان دا حسن بن کے رہ گئے نیں۔ اوہناں دے کلام دیاں دو وڈیاں خوبیاں وچ سوز و گداز

تے اختصار شامل نیں۔ جتھے شاعر اختصار توں کم لوے اوتھے بعض ویلے تشبیہ، استعارے، اکھان، محاورے تے تلمیحاں وغیرہ توں پلاّ بچا کے اگے نکلنا پیندا اے پر ہاشم شاہؒ ہوراں دے کلام وچ ایہہ ساریاں خوبیاں ثقافتی حوالے بن کے بڑی خوبصورتی نال نمایاں ہویاں نیں جیویں:

شالا رون قیامت توڑی نال سولاں دے بُڑ کے
ہاشم مرن بلوچ کوموتیں لُون طرح کُھر کُھر کے (51)

ہاشم ہوراں دے کول تھر مارو، بھالوریت، ڈاچی، کُھرا، جوں، سولاں، کلیجہ، لون، بھٹیارے، پروار، تیغ، سورج، چھا، کباب، اوٹھ، تیل، فلیتہ، پنوں، کیچ، کروان، کھوج، دریا تے آتش ورگے لفظ جتھے سوز و گداز دی کیفیت دے امین نیں اوتھے ثقافتی حوالے دے طور تے وی استعمال ہوئے نیں۔ مثلاً

نازک پیر ملوک سسی دے مہندی نال شنگارے
بالو ریت تپے وچ تھل دے جیوں جوں بھنن بھٹیارے(52)

تپدی وا وگے اسمانی پنچھی مار اتارے
آتش دا دریا کھلوتا تھل مارو ول چارے (53)

باغ باغیچے تے اوہناں وچ پیلاں پان والے پرندے، جتھے ساڈی دھرتی دی خوبصورتی دا سبب نیں اوتھے زندگی دی تازگی، شگفتگی تے خوشحالی دے تہذیبی تے ثقافتی حوالے وی نیں۔ ہاشم شاہؒ ہوراں دی شاعری وچ ایہہ حوالے پوری تابنا کی نال موجود نیں۔ جیویں:

قہقہ وانگ طلسمیاں آہیاں باغ چوفیر دیواراں
فرش زمین زمرد آہا ثابت نقش نگاراں
نہراں حوض فوّارے برسن ہر ہر چونک بہاراں
ہاشم شور جناور کردے مور چکور ہزاراں
گھائل عشق کھڑے گُل لالہ نال لہو مُکھ دھوتے
سیب انگور انار بھرے رس چنج نہ لاون طوطے
قمری کُوک کرے فریاداں سرو آزاد کھلوتے
ہاشم ویکھ بہار چمن دی روح رہے وچ غوطے (54)

مختلف جنور ایس دھرتی دے واسی ہون دے باوجود ساڈی تہذیبی تے ثقافتی حیاتی وچ اک ڈر، خوف تے دہشت دی مستقل علامت بن کے داخل ہو چکے نیں۔ ایہو وجہ اے کہ انجیہے جنوراں دے تصور نال ای خوف دا اک عنصر نمایاں ہو جاندا اے۔ مثلاً سسی دا صندوق دریا دیاں لہراں دے سپرد کرن دا منظر ہاشم شاہؒ دے لفظاں وچ ویکھو:

آدم خور جناور جل دے راکش روپ سیاہیں
ناگرمچھ ، کمیں جلہوڑے ناگ سنسار بلائیں
تندوے قہر زنبوراں والے لاون زور تدائیں
ہاشم موت ہوس وچ تھل دے مارس کون اتھائیں[55]

o

حضرت میاں محمد بخشؒ (1830ء ...... 1907ء)[56] ہوراں نے اپنے مرشد حضرت سائیں غلام محمدؒ کلروڑی شریف والیاں دی فرمائش اُتے قصہ سیف الملوک لکھیا۔ جیہدے بارے اوہ خود فرماندے نیں:

سیف ملوکے دی گل اوہناں کسے کتابوں ڈِٹھی
ایس قصے دی طلب پیونیں میں ول کر دے چٹھی
میں بھی بات عجائب ڈٹھی فارسیوں اخباروں
نالے امر ہویا سی صادر مرشد دے درباروں[57]

ظاہر اے جدوں مرشد دا حکم سی تے رومانوی قصے وچ روحانیت دیاں گلاں تے ہونیاں ای سن۔ ایسے لئی ''بات مجازی رمز حقانی'' دا رنگ ایس قصے اُتے بڑا گوہڑا اے۔ چنانچہ ایس رومان دے پردے وچ مذہب، اخلاق، تصوف، تہذیب، ثقافت تے معاشرت دے سچے تے سُچے رویے جگہ جگہ داستان دے حُسن وچ وادھا کردے نیں۔

ساڈی ثقافت دا اک خوبصورت پہلو ایہہ اے کہ انسانی جیون نوں ایہدے توں دانشمندی دے رویے ملدے نیں۔ زندگی دی اونچ نیچ ، انساناں دی پچھان، حیاتی دی بے اعتباری، جہد مسلسل تے بھائی چارے راہیں محبت، دوستی تے امن و آشتی دی روشنی لبھدی اے۔ ملاحظہ کرو میاں صاحب دے ایہہ کجھ شعر جیہناں وچ حیاتی دے گہرے تجربیاں دا چانن ثقافتی

حوالیوں وادھا کردے نیں:

دشمن مرے تے خوشی نہ کریئے سجناں وی مر جانا
ڈیگر تے دن گیا محمد اوڑک نوں ڈُب جانا(58)

نیچاں دی اشنائی وچوں فیض کسے نہیں پایا
ککر تے انگور چڑھایا ہر گچھا زخمایا(59)

مان نہ کیجئے روپ گھنے دا وارث کون حُسن دا
سدا نہ رہسن شاخاں ہریاں سدا نہ پھُل چمن دا(60)

دنیا تے جو کم نہ آوے اوکھے سوکھے ویلے
اس بے فیضی سنگی کولوں بہتر یار اکیلے

جے سو نوکر چاکر ہووے ، خدمت والا اگے
ہتھیں خدمت کریئے آپوں جاں ساجن ہتھ لگے(61)

درد منداں دے سخن محمد دین گواہی حالوں
جس پلے پھُل بدھے ہوون آوے بُو رومالوں(62)

سدا نہ باغیں بُلبل بولے سدا نہ باغ بہاراں
سدا نہ ماپے حُسن جوانی سدا نہ صحبت یاراں(63)

لوئے لوئے بھر لے کڑیئے جے تدھ بھانڈا بھرنا
شام پئی بن شام محمد گھر جاندی نے ڈرنا(64)

o

حضرت خواجہ غلام فریدؒ (1843ء ۔ 1901ء)[65] ساڈی صوفیانہ روایت دے اوہ آخری چمکدار ستارے نیں جیہناں بلھے شاہؒ توں بعد فلسفہ وحدۃ الوجود نوں ڈنکے دی چوٹ اُتے اپنی شاعری دا موضوع بنایا اے۔ اوہناں نے ایس مشکل مسئلے نوں عام لوکائی سامنے بیان کرن لئی سارے تہذیبی تے ثقافتی حوالے اپنے آل دوالے دے ماحول وچوں چُنے نیں۔ ساڈی لوک شاعری دی طرح پنجابی صوفیانہ شاعری دے مزاج وچ عورت عاشق تے مذکر معشوق اے۔ ایہو وجہ اے کہ ساڈے بوہتے صوفی شاعراں نے محبوب ازلی نال اپنے عشق دا اظہار تانیث دے رنگ وچ کیتا اے۔ جیویں:

رانجھا رانجھا کردی نی میں آپے رانجھا ہوئی
سدو نی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی

ایسے طرح سندھ دی رومانی داستان ''سسی پنوں'' دے مرکزی کردار پنوں یا پُنّل توں علاوہ سانول تے ماہی دے لفظ وی غلام فریدؒ دی شاعری وچ حقیقت ازلی دے استعارے دے طور تے ورتے گئے نیں۔ ایسے طرح روہی دا بے آب و گیاہ علاقہ وچھوڑے تے درد دی علامت بن گیا اے، پر جدوں خواجہ غلام فریدؒ روہی نوں اپنی فکر دا موضوع بناندے نیں تے سارے دے سارے ثقافتی تے تہذیبی حوالے اپنی خوبصورتی نال سامنے لیاوندے نیں کہ روہی ''رشک جنت'' بن کھلوندی اے۔ بلاشبہ اوہ روہی وچ اُگن والیاں کنڈیالی کریر دیاں جھاڑیاں تے بوٹیاں نوں گیندے تے گلاب دے پھلاں وچ تبدیل نہیں کردے سگوں اوہ ایہناں جھاڑیاں تے کریراں نوں اوہناں دے اصلی رنگ روپ وچ پیش کردے نیں۔ ایہہ اصل وچ اپنے علاقے دی ثقافتی حیاتی دے ''اصل'' نال انتاں دی محبت دا اثر اے کہ اوہ سدھیاں سادیاں جھاڑیاں دے کنڈیاں تے پھلاں وچ وی ''ذات وحدہٗ'' دے جلوے ویکھدے نیں۔ گویا اوہناں نوں اپنے علاقے دیاں قدراں، ریتاں، رسماں رواجاں تے موسماں وچ وی حسنِ ازلی دے جھلکارے نظر آوندے نیں۔ خاص طور تے چیتر دے موسم وچ روہی دے تھلاں نوں قدرت ولوں اک نواں رنگ روپ ملدا اے۔ ہر پاسے پیلوں پکدیاں نیں۔ گلناری، ساوے، بگڑے، اودے، نیلے پیلے رنگ روہی دے منظر نوں جنت نظیر بنا جاندے نیں۔ پیلوں چُگن والیاں، پریاں دے دیس توں آون والیاں مہمان جاپدیاں نیں۔ خواجہ غلام فریدؒ دی صوفیانہ

شاعری وچ ایہہ سارا ثقافتی منظر نامہ ویکھن نال تعلق رکھدا اے جیہڑا اکھاں نوں تازگی، ذہن نوں شگفتگی تے زبان نوں نغمگی دے جاندا اے:

آ چنوں رل یار پیلوں پکیاں نی وے
کئی بگڑیاں، کئی ساویاں پیلیاں کئی بھوریاں کئی پھکڑیاں نیلیاں
کئی اُودیاں گلنار کٹویاں رتیاں نی
بار تھئی ہے رشک ارم دی سُک سڑ گئی جڑھ ڈُکھ تے غم دی
ہر جا باغ بہار ساکھاں چکھیاں نی وے
جال جلوٹیں تھئی آبادی! پل پل خوشیاں دم دم شادی
کوئی سہنس ہزار گل نے پھکیاں نی وے
حوراں پریاں ٹولے ٹولے حسن دیاں ہیلاں برہوں دے جھولے
راتیں ٹھڈیاں ٹھار لوئیں تتیاں نی وے (66)

O

حوالے

-1 حامد حسین سید ڈاکٹر: ہندو فلسفہ مذہب اور نظام معاشرت؛ فکشن ہاؤس، لاہور، 2002ء ص 74

-2 تفصیل لئی ویکھو الطاف جاوید: غیر سامی مذاہب کے بانی؛ اپنا ادارہ، لاہور، 2004ء ص 183

-3 کرشن کمار: گوتم بدھ راج محل سے جنگل تک؛ ترجمہ خالد ارمان، نگارشات، لاہور، 2002ء ص 250

-4 امجد علی بھٹی ڈاکٹر: پنجابی شاعری وچ انسان دوستی دی سوچ (مقالہ پی ایچ ڈی، قلمی)؛ پنجاب یونیورسٹی لائبریری، لاہور، ص 91

-5 ایضاً ص 124

-6 عصمت اللہ زاہد ڈاکٹر: ادب سمندر؛ اے ون پبلشرز، لاہور، 1988ء ص 16

7- Maciver Robert Morrson Page, Charles Hunt, New Dehli India, 1981- P-501

8- Kalman Hobbie: What is Culture, New York: Carbtree Publishing Company, 2009- P-4

-9 فرید الدین گنج شکر: آکھیا بابا فرید نے؛ (مرتب) محمد آصف خاں۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، پنجواں ایڈیشن 2001ء ص 249

-10 ایضاً ص 172

-11 ایضاً ص206

-12 ایضاً ص288

-13 ایضاً ص181

-14 ایضاً ص89

-15 ایضاً ص198

-16 ایضاً ص172

-17 ایضاً ص193

-18 ایضاً ص202

-19 فریدالدین گنج شکر: آکھیا بابا فرید نے؛ ص 241
-20 ایضاً ص170
-21 ایضاً ص174
-22 مولا بخش کشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ عزیز پبلشرز، لاہور، 1988ء ص 53
-23 شاہ حسین: کلام شاہ حسین؛ مرتبہ ڈاکٹر نذیر احمد، پیکجز، لاہور، 1979ء ص 44
-24 ایضاً ص 78
-25 ایضاً ص 69
-26 ایضاً ص 59
-27 عصمت اللہ زاہد ڈاکٹر: حضرت نوشہ گنج بخش حالات و آثار؛ مکتبہ نوشاہیہ، سنگھوئی (جہلم)، 2009ء ص 75 , 131
-28 نوشہ گنج بخش: گنج شریف پنجابی (مرتب شریف احمد شرافت نوشاہی)؛ ادارہ معارف نوشاہیہ، ساہنپال، 1980ء ص 269
-29 ایضاً ص 554
-30 عصمت اللہ زاہد ڈاکٹر: ادب سمندر؛ ص 46
-31 ایضاً ص 52
-32 سلطان باہو: ابیات باہو (مرتبہ سلطان الطاف علی)؛ نشیمن غوثیہ 112 بی۔ کریم پارک، لاہور، 1975ء ص 43
-33 ایضاً ص 534
-34 ایضاً ص 110
-35 ایضاً ص629
-36 ایضاً ص120
-37 ایضاً ص287
-38 مولا بخش کشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ ص 102

39- بلھے شاہ: کلام بلھے شاہ (مرتبہ ڈاکٹر نذیر احمد)؛ پیکجز لمیٹڈ، لاہور، ص 50

40- ایضاً

41- ایضاً ص 40

42- آکھیا بابا فرید نے؛ ص 160

43- کلام بلھے شاہ؛ ص 69

44- عصمت اللہ زاہد ڈاکٹر: ''تحقیقی مقالہ''وارث شاہ دا جنم ورھا، کجھ نویں وچار'' شامل مجلّہ کھوج نمبر 32، شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور، ص 96

45- وارث شاہ: ہیر وارث شاہ (مرتبہ عبدالعزیز)؛ پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور، 1964ء ص 146

46- ایضاً

47- ایضاً

48- ایضاً ص 210

49- ایضاً ص 145

50- پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ ص 143

51- ہاشم شاہ: ککارے (مرتبہ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر)؛ پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور، 1963ء ص 74

52- ایضاً ص 72

53- ایضاً

54- ایضاً ص 66

55- ایضاً ص 60

56- اختر جعفری پروفیسر ڈاکٹر: حضرت میاں محمد بخش حیاتی تے شاعری؛ مقصود پبلشرز، لاہور، 2007ء ص 137 , 235

57- میاں محمد بخش: سیف الملوک (ترتیب۔ اقبال صلاح الدین)؛ عزیز پبلشرز، لاہور، 1996ء ص 27 ,20

58- ایضاً

59- ایضاً ص 270

60- ایضاً ص242

61- میاں محمد بخش: سیف الملوک؛ ص287

62- ایضاً ص28

63- ایضاً

64- ایضاً ص243

65- غلام فرید خواجہ: دیوان فرید (مرتبہ نور احمد فریدی)؛ ج 2، قصر الادب رائٹر کالونی، ملتان، 1979ء ص270

66- ایضاً

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:69, July-Dece. 2012, pp 33-42

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2012ء، مسلسل شمارہ 69

اصطلاح: فن تے لوڑ

ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن
پروفیسر شعبہ پنجابی،
پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

Istlah: Fan tay Lor

Abstract

The research article "Istalah: Fan Tay Lor" by Prof. Dr. Nabila Rehman deals to "Term", its making and importance. Researcher discuss the term in the light of Social & Professional life of Punjab and tell that important roll of terms is bring the abstractness in creation & this abstractness is beauty for diction/ style. Terms give richness to meanings and help to develop the literary language. It can say that the article invite to the Punjabi writers for making the important "terms" in every profession of life.

Key words: What is ‘‘term’’, Method of making for ‘‘Term’’ and its Social, Cultural, Religious and Folk importantce. Various Linguestics school of thought about making terminology. The importance of literary terminology in literature.

....

کسے علمی نظریے، خیال، واقعے تے واپرتا یاں اوس دے نتیجے دے تت نوں تھوڑے لفظاں وچ بیان کرنا ''اصطلاح'' کہلواندا اے۔ ایہہ عربی زبان دے لفظ ''الصلح'' توں بنیا جس دے معنی سلامتی، رضامندی تے آپسی میل جول دے نیں۔ انگریزی زبان دا لفظ Term، جرمن دا Terma تے لاطینی زبان دا Terminium وی ایہو مفہوم رکھدا اے۔ ہندی وچ اس نوں پریبھاشک شبدالوی یاں پریبھاشک گیان آکھدے نیں۔ جس دے معنی نیں متھی ہوئی، طے کیتی ہوئی شے، Definitive۔[1]

فرہنگ تلّفظ وچ ''اصطلاح'' دے معنی انج درج نیں:

> ''اِصْطلاح: اِصْطلا ح کس! سک ص، کسمح ط۔ امث بامعنی لفظ، وہ لفظ جو اپنے معنی میں برتا جائے نہ کہ استعارہ کوئی لفظ جو کسی مخصوص مفہوم میں اختیار کرلیا جائے۔ آپس کی بول چال۔'' [2]

تے جان۔ ٹی۔ پلیٹس دے مطابق ''اصطلاح'' دا مطلب اے:

> "اِصطلاح Istilah (Inf.n.viii of صلح 'to be good, suitable, agreeable, 'f e.) s.f. Phrase, Phraseology, idiom, usage; accepted signification, conventional meaning; Conventional term, technical term. اصطلاحی Istilahi, adj. Phraseoloical idiomatic; conventional, techinical:- istilah ma'ni, s.f. the conventional or secondary meaning."[3]

ہر علمی شعبہ، ایجاد، کاڈھ یاں کوئی خیال اپنے وجود دے نال اپنیاں اصطلاحاں وی لے کے آوندا اے۔ ایہو اصطلاحاں بعد وچ اوس دی سیہان بن دیاں نیں۔ اس گل نوں انج وی سمجھیا جا سکدا اے، جیویں: شاعری، رمز، علامت، ایماء، کنایے تے ابہام توں کم لے کے استعاراتی زبان وچ پڑھن والے نال کلام کردی اے اتے اپنے اظہار نوں نہ صرف سُہپن دان کردی اے، سگوں اپنے پڑھن یاں سُنن والے نوں استعاراتی روپ وچ شاعر دے تخلیقی عمل نال اکّو اُڈار وچ نامعلوم توں معلوم دا پندھ کرا دیندی اے، ایویں اصطلاح کم کردی اے۔ نثر دی اُساری دلیل

اتے عقل اُتے ہوندی اے۔ ایسے کارن نتریواں ایس دا مُڈھلا گُن ہوندا اے۔ اس پکھوں جے شعرلئی استعارے تے نثرلئی اصطلاح نوں ایس دے سبھپن دا اک رنگ کہہ لیا جائے تے کیہ حرج اے؟ پر سوال ایہہ اے کہ اس دی لوڑ کیہ اے؟ اس دا جواب ایہہ اے کہ ہر اصطلاح نال معانی دی اک پرت ظاہر ہوندی اے تے باقی پرتاں نوں اوس اک پرت دے معانی وچوں نتاریا جاندا اے۔ کیوں جے ہر لفظ اک آوازی اشارہ ہوندا اے۔ جیہڑا خیالاں دے اک اکٹھ نوں سمجھن وچ اگوائی دیندا اے۔ سواِک یاں اِک توں ودھ لفظاں دی اصطلاح اوس علم، سوچ، فکر تے خیال دے بھنڈار ول اشارہ کردی اے جس نوں بولن والا دوجیاں تیکر بوہتے لفظاں توں بچن تے ویلے نوں بچان لئی ورتدا اے۔ انج اصطلاح مختلف علماں، متھاں، سوچاں، فکراں تے خیالاں دے ونگن ساڈے اُتے کھولدی اے۔ اصل وچ اصطلاح بیانن دا مقصد گل نوں مختصر کرنا ہوندا اے تاں جے تھوڑے اکھراں چوں کھلاروین معانی لئے جان، جیویں: بی(Seed) دے اندر رُکھ تے لکڑ وچ اگ لُکی ہوندی اے، ایویں اصطلاح اندر معنیاں دی اک دُنیا آباد ہوندی اے، جو اپنے نال پورا تصوراتی مفہوم لے کے اگھڑ دی اے۔ ہر اصطلاح اک طرح دی علامت ہوندی اے، جیہڑی اک وڈے حقیقی مفہوم نوں تھوڑے اتے ڈھکویں لفظاں وچ پیش کردی اے۔ لکھت نوں لمیرے پن توں بچاندی اے، جیہدے نال پڑھن تے لکھن والے دوواں دا ویلا وی بچدا اے اتے طبعیت وی بوجھل نہیں ہوندی۔ ودواناں دا خیال اے کہ ہر لفظ اک اجیہا صوتی اشارہ اے، جیہڑا خیالاں نوں معنی دے اک وڈے پراگے ول اگوائی دیندا اے۔ انج اک اصطلاح اک پورے واقعے، کردار، متھاس، مذہب، سیاست، تاریخ اتے ثقافت دا پوکھوا اپنے اندر رکھدی اے۔ ایہہ وی سچ اے کہ ہر علم دیاں آپو اپنیاں اصطلاحاں ہوندیاں نیں اتے ہر علم وچ اصطلاح نوں اک خاص اہمیت حاصل ہوندی اے۔

اصطلاح بنن دا اک پورا تخلیقی عمل ہوندا اے جس وچ لفظ دے مرادی معنی تے حقیقی معنی توں لے کے اس دے روز مرہ استعمال تے محاورے نال تعلق نوں جانچیا جاندا اے۔ اصطلاح بنن دا ایہہ عمل معنی دی اکائی نوں لسانی تکنیکی نظام نال بُن دا اے جس وچ خیال (concept) مرکز ہوندا اے اُس توں بعد اُس لئی لفظ دا چناؤ اے۔ اس چناؤ وچ لفظ دے مادی ڈھانچے اتے زبان دے ڈھانچے نوں مُکھ رکھیا جانا ضروری ہوندا اے۔ ہر لفظ پچھے اک معنوی اکائی موجود ہوندی

اے۔ ایہوا کائی علامت بنان دے عمل وچ مدد دیندی اے۔ فیر علامت مختلف انداز تے حوالیاں نال اصطلاح دا روپ دھار دی اے، جیہڑی کسے نظریے یاں فلسفے توں اڈ سماج، مذہب تے سیاسی ڈھانچے وچ کلیدی کردار ادا کر دی اے۔ خاص طور تے ادب وچ اجیہیاں کئی اصطلا حاں موجود نیں، مثلاً: ہیر تے رانجھے دی اصطلاح۔ ایہناں کرداراں نوں اصطلاح بنان وچ ودھیرے اجیہے سیاسی، سماجی، مذہبی تے ثقافتی عوامل سن جیہناں نے لفظ نوں ایس حیثیت تیکر اپڑاون وچ کئی مرحلے طے کروائے تے اک منصب یاں مقام اُتے اپڑ کے ایہناں کرداراں یاں لفظاں نے اصطلاح دا اجیہا روپ دھار لیا۔

اصطلا حاں مختلف علماں دی روح ہوندیاں نیں، جیہڑی قوم اپنے علماں وچ عقل تے جانکاری نال وادھا کرنا چاہندی اے اوس نوں اپنیاں علمی اصطلا حاں وچ وادھا کردے رہنا چاہیدا اے تاں جے اک پاسے اوس دی زبان دی وشالتا ودھے اتے دوجے پاسے اوہدی ثقافت اگانہہ ٹُردی رہوے۔ کیوں جے زبان کسے وی قوم دی تہذیبی اُساری دا پرچھاواں ہوندی اے۔ زبان دی وشالتا توں گوہ کیتا جاندا اے کہ ایہہ قوم کتنی ترقی وندا اے اتے ایس وچ خیال نوں کس حد تائیں گُنجیا جاسکدا اے۔ کیہ مختلف علماں دی گل نوں نتر ویں تے صاف ڈھنگ نال بیان کیتا جاسکدا اے؟ ظاہر اے کہ ایہہ سب کُجھ لفظاں تے اصطلا حاں اُتے آدھارت اے۔ سوجھواناں نے اصطلاح گھڑن جاں بنان دے کُجھ اصول متھے نیں۔ ڈاکٹر سیّد عبداللہ اپنے مضمون 'وضع استناد اصطلاحات' وچ لکھدے نیں:

(1) ''ایسی اصطلاحوں کو ترجیح دینی چاہئیے جو مروج یا مقبول ہو چکی ہوں خواہ ان میں کوئی لسانی یا لغوی سقم ہی نظر آتا ہو۔

(2) مفرد اصطلاحوں کے لیے ہم ان تمام زبانوں سے الفاظ لے سکتے ہیں۔ جو ہماری زبان میں بطور عنصر شامل ہو سکیں یعنی ہندی، فارسی، عربی وغیرہ۔شاذ صورتوں میں غیر زبانوں کے لفظ، مثلاً: انگریزی، جرمن، فرنچ، ترکی وغیرہ سے بھی مدد لی جاسکتی اے، لیکن ان کے صرف ایسے الفاظ لیے جائیں جو ہماری زبان میں آسانی سے کھپ سکیں۔(4)

ایسے حوالے نال کراچی یونیورسٹی دے شعبہ ترجمہ دے فاضل ممبراں دی رائے ڈاکٹر شوکت سبزواری نے اپنے مقالے 'علمی اصطلاحات' وچ درج کیتی اے:

''اصطلاح سازی میں عربی، فارسی، ترکی، ہندی، سنسکرت اور ان تمام زبانوں سے مدد لی جائے جو ہماری زبان کا جُز ہیں۔''[5]

ایہناں راواں دے پچھوکڑ وچ ایہہ گل کرنی ضروری اے کہ اصطلاح سازی کردیاں دوجیاں زباناں توں لفظ لین وچ حرج نہیں پر پہلی ترجیح اپنی زبان نوں ہی دینی چاہی دی اے۔ لوک تے کلاسیکی ادب رکھن والی ہر زبان وچ اینا کُولفظی بھنڈار ہوندا اے کہ اوہ مفرد یا مرکب ڈھنگ دی کسے اصطلاح نوں پنگران دا کارن بن سکے، نِری ادبی پکھوں ای نہیں سگوں حیاتی دے ہر انگ دے حوالے نال وی۔ ترکیب سازی وانگوں پنجابی وچ اصطلاح سازی وی بِناں اضافت دے ہووے گی، کیوں جے اضافت وانی ترکیب یا اصطلاح پنجابی زبان دے سبھاء دے اُکا خلاف اے۔ میری جاچے اردو ترکیب سازی دا ایہہ اصول کہ دوہیں لفظ اکو زبان دے ہوون، پنجابی لئی ضروری نہیں۔ ایسے طرح اصطلاح سازی وچ صرف ایہہ اصول اپنایا جاوے گا۔ کہ مختلف زباناں توں آئے لفظ جو پنجابی زبان وچ 'تت سم' یا 'تت بھو' روپ وچ ورتیندے نیں یاں اپنائے جا چکے نیں اوہناں توں مرکب اصطلاح بنائی جاسکدی اے۔

اصطلاح لفظی ہیئتی پکھوں دوقسم دی ہوندی اے 'اکلّے' لفظ والی یعنی 'مفرد' یاں دو تے دو توں ودھ لفظاں دی سانجھ نال بنی ہوئی یعنی 'مرکب'۔ اصطلاحاں اسمی ہوندیاں نیں یاں فعلی دوواں نوں بنان دے ڈھنگ اتے اصول وکھرے وکھرے نیں۔ اصطلاح دی ویونت لئی لازمی اے کہ لفظ وچ ہیئتی اتے معنوی پکھوں ساواں ہوکے اوس دی پوری صورت بنان دی قابلیت ہووے اُتے:

(1) اصطلاح آسان، سوکھی تے ڈھکویں ہووے۔

(2) لفظ تے لفظی مادے اپنیاں تہذیبی اتے ثقافتی بولیاں اتے بولڑیاں وچوں لئے جانے چاہیدے نیں۔

(3) مغرب توں آئیاں لوک پرچلت اصطلاحاں جیہڑیاں لوکائی دی زبان اُتے نیں، اوہناں نوں تدبھو روپ وچ اپنان وچ کوئی حرج نہیں۔

مولانا وحیدالدین سلیم ہوراں نے وضع اصطلاحات لئی 16اصول متھے نیں جیہناں وچوں اک ایہہ وی اے کہ جے کسے لفظ وچ اصطلاحی معنی پورے طوراتے نہ وی اترن تے کوئی

گل نہیں، اصطلاحی جھلک ہی کافی اے۔

اصطلاح سازی بھاویں خالص علمی تے لسانی کھوج دا کم اے، پر ایس عمل نال جُڑے لوکاں دی خاص نفسیات، سیاسی، تہذیبی اتے تمدّنی تبدیلیاں اتے دھرمی مزاج نوں کسے طور وی اکھّوں پروکھا نہیں کیتا جا سکدا کیوں جے ایہہ شعوری یاں غیر شعوری طور تے اصطلاح بنان وچ خاص کردار ادا کردے نیں۔ ڈاکٹر برہان الدین فاروقی ہوریں اپنے مضمون 'اُردو اصطلاح سازی اور عربی، فارسی الفاظ' وچ ایس گل نوں انج بیان کردے نیں:

''تمام علوم خواہ دینی ہوں یا لادینی اور تمام عمرانی، ثقافتی فضائل اپنی اپنی اصطلاحوں میں بند ہیں۔ اگر حجرِ اسود عربی ہونے کی وجہ سے مشکل محسوس ہوتو ہندی میں تو 'کالا پتھر' ہی رہ جائے گا اور عربی کے ساتھ اس کا سارا تقدس بھی ختم ہوجائے گا۔''(6)

اصلاً اصطلاح دو طرح بنائی جاندی اے:

(ا) سانویں اصطلاح (مترادفاتی)

(ب) نویں اصطلاح (طبع زادی)

'سانویں' دا مطلب اے کہ دوجیاں زباناں دیاں اصطلاحاں نوں اپنی زبان وچ ڈھالن یاں اپنے بولی بھنڈار وچوں لفظاں دی چون کر کے اوس نوں بھلے بھاء ورتنا تاں جے کھوج کاراں، ترجمہ کاراں، پڑھیاراں اتے لکھاریاں نوں نتر ویں طور سمجھن تے ورتن وچ اوکھت نہ ہووے یاں کھچپل گھٹو گھٹ ہووے ایہہ اک طرح داہنر اے، وَل اے یاں سُچج اے، جیہڑا چار چیزاں دی منگ کردا اے:

(1) اصطلاح کار نوں اپنی بولی توں اڈ اوس بولی تے مضمون اُتے عبور ہووے جس دی اصطلاح دا ترجمہ کرنا اے۔

(2) اپنی زبان وچ اوس دے سانویں مطلب یاں لفظ بھنڈار دی جانکاری۔

(3) لسانی پکھوں اوس دا سُوجھل ہونا وی ضروری اے۔

(4) اصطلاح کار دا اصطلاح دی بُنت اتے بَنت دے گُن نال مزاج میل کھاندا ہووے۔

ایہہ گُن نویں اصطلاح بنان یاں گھڑن والے لئی وی ضروری نیں۔

ایتھے سوال ایہہ پنگر دا اے کہ مختلف علماں اتے ہُنراں لئی ورتیجن والے لفظ اوس زبان وچوں جتھوں اوہناں وجود لیا کسے ہور زبان وچ ڈھل سکدے نیں یاں نہیں؟ ایس دا جواب 'ہاں' وی اے اتے 'نہ' وی۔ 'ہاں' ایہناں معنیاں وچ جے اوس دے ساویں اپنی زبان یاں اوہ زباناں جیہناں نال ساڈا تہذیبی، مذہبی، سیاسی تے جغرافیائی ناتا اے، جیویں: اُردو، عربی، فارسی، سندھی، ہندی اتے سنسکرت دے لفظ اسیں پنجابی وچ اصطلاحاں لئی ورت سکنے آں، پر اوہناں علماں اتے ہنراں تائیں پوری جانکاری نال۔ جیکر انگریزاں نے کئی زباناں دے علماں اتے ہُنراں توں لابھ چُکیا اے تے ایہناں علماں نوں چنگی طرح جان کے اتے اپنی زبان وچ ڈھال کے، ایہو اوہدی کامیابی دا دُھرا اے۔

بھاویں پنجابی زبان دا 'کن لیکھا' بہت کُھلا اتے بھرواں اے۔ ایس لئی ایس وچ اصطلاح بنان دی قابلیت وی رجویں اے۔ ایس سلسلے وچ محمد آصف خاں ہوراں دی ایہہ گل گوہ گوچری اے کہ:

''ہر بولی اپنے بولن ہاراں دیاں لوڑاں تھوڑاں اپنے بھرے بھنڈار وچوں ای پُورن دی ستیا رکھدی ہے۔ لوڑ ایس گل دی ہوندی ہے کہ اوس دے لکھیا رکنے کو سُچت نیں۔''(7)

گل نوں اگے ودھاوندیاں آکھدے نیں:

''میری جاچے کوئی اوبھڑ جاں پر جُوہی بولی دا لفظ ورتن توں پہلاں سانوں اپنے بھرے بھنڈاراں والی بولی ول جھات پاونی چاہیدی ہے، جے گھروں ای سرجاوے تاں مانگتاں وانگ ہتھ اڈن دی لوڑ نہیں رہ جاندی۔''(8)

آصف خان ہوراں دی گل اپنی تھاں، پر پرچلت زباناں یاں اک دوجے دے ساویں وسدیاں یاں اک دوجے کولوں پربھاوت زباناں وچوں ات لوڑیندے لفظ لے لین وچ ہرج وی کوئی نہیں۔ لفظ پانیاں وا کن ہوندے نیں جے نیڑے وسیندیاں یاں میل کھاندیاں جُوہاں دا پانی رل کے 'کن لیکھا' ودھا سکدا اے تے کیہ اعتراض اے؟ نویں لفظاں دی کاڈھ ات لوڑیندی اے۔ دُنیا گلوبل ویلیج وچ سُنگڑ کے ہک مارکیٹ بن دے اُپرالے کریندی پئی اے، ایس حقیقت توں مونہہ موڑنا ہوا نوں ڈکن برابر نہیں تے کیہ اے؟

ایتھے اک ہور سوال وی اُٹھدا اے کہ کیہ ہر اصطلاح دا ترجمہ کیتا جا سکدا اے، جیویں: چڑھدے پنجاب وچ ٹریکٹر دا ترجمہ 'دھرتی پاڑؤ' اتے تھرمامیٹر دا 'تپ میچو' کیتا گیا اے۔ لفظی پکھوں تے ایہہ ترجمہ خورے ٹھیک ہووے پر لوکائی اندر ایہہ مقبول نہ ہو سکیا ایہدی وجہ ایہہ وے کہ جنی تیزی نال اصطلاحاں تے غیر ملکی لفظ آوندے نیں اونی پُھرتی نال ترجمے اوہناں دا ساتھ نہیں دے پاؤندے۔ نالے ترجمے علمی ڈھنگ نال کیتے جانے چاہیدے نیں، جیہڑے 'کلچرل' پکھوں واضح ہوون نہ کہ ٹھٹھے مخول دا کارن بنن۔ اصطلاح یا ایجاد نوں ہو بہو قبولن وچ کوئی حرج نہیں ہونا چاہیدا۔ ڈاکٹر سلیم اختر سائنسی تے علمی لفظاں تے اصطلاحاں دے ترجمیاں دی نامقبولیت دی وجہ بیان کر دیاں لکھدے نیں:

> '' غیر ملکی الفاظ و اصطلاحات کی آمد Geometrical Progression کے مطابق یعنی 32-16-8-4-2-1 کی رفتار سے اور اُن کے تراجم کا عمل Arithmatrical Progression کے مطابق یعنی 7-6-5-4-3-2-1 کی رفتار سے ہوتا ہے۔ جتنی بھی کوشش کی جائے تمام اصطلاحات کے تراجم نہیں ہو سکتے۔'' (9)

گل ایہہ اے کہ ایہہ عمل سائنسی تے ہنری علماں اُتے تے کسے حد تیکر سِدھ ہوندا اے، پر اوہ علمی تے ادبی اصطلاحاں، جیہڑیاں سماجی اتے مذہبی پکھاں نال جُڑئیاں ہوندیاں نیں شعوری کوشش نال پرچلت ہو جاندیاں نیں۔ مشرقی پنجاب دے لسانی عالماں اپنے علمی ورثے اتے ثقافتی ورثے نوں گوکھن تے پرکھن دی تھاں اتے نویاں اصطلاحاں اسارن لئی زبان تے ثقافت نوں ہندی اَتے سنسکرت دے نیڑے لیاونا شروع کر دتا، اتے ہندی، سنسکرت دیاں علمی، ادبی تنقیدی اصطلاحاں نوں اپنا لیا۔ مثال دے طور تے Expressionism لئی ابھیوانجنا واد، Consumerism لئی اُپ بھوگت Utilitarianism لئی اُپ یوگتا واد، Chauvimism لئی اتی راشٹر واد، Surrealism لئی اتیتھارتھ واد وغیرہ۔ جدکہ مغربی پنجاب وچ اجیہے علمی کم تے کیہ ہونے سن، زبان دی ہوند دے مسئلے ای ساہ نہیں لیندے۔ حالاں کہ پنجابی زبان دا اَنمُلّا خزانہ جیہڑا دیوناگری ہندی، سندھی تے لوہانکا لپیاں وچ پیا ہویا اے ساڈی ان گیہلی پاروں اکھوں پروکھا اے، کھوجکاراں لئی ضروری اے کہ ایس ول وی گوہ کرن۔ نِریاں اردو والیاں دی

لیہے لگ کے اظہاریت، لفظیات تے وارء واقعیت جہے ترجمے ورتن نال گل نہیں بنی۔ چڑھدے پنجاب وچ جتھے ایس کھیتر اتے پنجابی زبان دی ترقی تے ودھالئی ہور ودھیرے کم ہو رہے نیں، اوتھے اوہناں دی زبان وچ ہندی سنسکرت زباناں دا ودھیرا اثر وی پڑھن ہارلئی اک گنجھل پیدا کر دا جارہیا اے۔ ایس گنجھلک دی وی اک کہانی اے جیہڑی دیس پنجاب دی ونڈ مگروں جغرافیائی اتے تہذیبی شناخت دی نکھوں جمی۔ اصل وچ 1947ء دی ونڈ نِری جغرافیائی ونڈ نہیں سی، ایس ونڈ توں بعد چڑھدے پنجاب وچ لسانی تے ثقافتی تبدیلی اینی تیزی نال آئی کہ اَج اوہ اک وکھری سیہان رکھدے نیں۔ اوہناں دے کلچر اُتے ہندی سنسکرت دے اثرات گوڑھے ہورہے نیں۔ لسانی و ثقافتی تبدیلی دے اثرات اوہناں دے علماں اُتے اُگھے ویکھے جاسکدے نیں۔ اسانوں لوڑ اے کہ اسیں اپنی لسانی تے ثقافتی سیہان نوں مُکھ رکھ کے اپنے کن لیکھے توں لابھ چک کے یاں اپنے وسیبی تے نفسیاتی مزاج نال لگا کھاندیاں زباناں (جتھے لوڑ پوے) توں لوڑیندیاں اصطلاحاں بنائیے کیوں جے ایس دی پنجابی زبان تے ادب نوں ات لوڑ اے تے ایس ہُنر نوں پورن لئی گُنی ہون دے نال نال ذہنی وشالتا تے اندرمکھی پریرنا ضروری اے۔

O

حوالے

-1 پنجابی انگریزی کوش ؛ پنجابی یونیورسٹی پبلی کیشنز بیورو، پٹیالہ، 1999ء ص 538

-2 شان الحق حقی: فرہنگ تلفظ؛ مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، 2002ء ص 55

3- John T.Platls, A Dictionary of Urdu, Classical Hindi And English, Lahore: Sang-e-meal Publications, 1983, P:58

4۔ سلیم اختر، ڈاکٹر (مرتب): اصطلاح سازی۔ تاریخ۔ مباحث؛ مغربی پاکستان اردو اکیڈمی، لاہور، 1993ء ص 32-31

5۔ ماہ نو۔ (کراچی، شمارہ جنوری 1963ء) 44

6۔ اصطلاح سازی۔ تاریخ۔ مباحث؛ ص 139

7۔ محمد آصف خان، تنویر بخاری: کن لیکھا؛ پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، 1994ء ص 17

8۔ ایضاً ص 51

9۔ اصطلاح سازی۔ تاریخ۔ مباحث؛ ص 112

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:69, July.-Dec. 2012, pp 43-52

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔ دسمبر 2012ء، مسلسل شمارہ 69

منیر نیازی دی شاعری وچ ''سَپ'' دی علامت

ڈاکٹر ناہید شاہد
ایسوسی ایٹ پروفیسر،
شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

Munir Neyazi de Shaeri Vich "Sup" de Ilamat

Abstract:

The symbol of snake with reference to Munir Niazi's poetry is the basis of this article. In the beginning of the article, tradition related to snake in different civilizations and religions have been discussed in detail. The symbol of snake is thus has been studied in background of Munir Niazi's poetry. Relation between snake and man, both collective and individual level, shows close relation among them. Especially, sexual experiments, both successful and unsuccessful ones, have been alluded to with reference to Munir's poetic works. Folk lore related to snake has also been discussed in the article.

سَپ ساڈی حیاتی وچ اک اہم حیثیت نال جانیا جاندا اے۔ عام کر کے ایہنوں اک زہریلا جانور آکھیا جاندا اے، پر سارے سَپ زہریلے نہیں ہوندے سگوں ایہناں ساریاں دیاں کجھ قسماں ای زہریلیاں ہوندیاں نیں۔سَپ نکے وی ہوندے نیں تے وڈے وی۔ اپنی چال تے رفتار پاروں ایہہ بڑا پھرتیلا تے تیز ہوندا اے۔ سَپ لئی مار دا لفظ وی استعمال ہوندا اے۔ لغتاں وچ سَپ بارے انج جانکاری دتی جاندی اے:

"رینگن والا کیڑا۔ جیہدے مونہہ وچ زہر ہوندا اے (کنایۃً) ظالم خطرناک موذی" (1)

"سانپ سرپ، کیڑا ایک طرح کا رسی نما لمبا جانور جو زمین پر بل کھاتا ہوا گھسر کر چلتا ہے اور جس کے مونہہ میں زہر کی کچلیاں ہوتی ہیں۔" (2)

ساڈی روزمرہ حیاتی وچ سَپ بارے محاورے تے ضرب المثلاں ورتیاں جاندیاں نیں جتھوں ایس جانور نال ساڈے چنگے بُرے تعلق دی دس پیندی اے، جیویں:

"سَپ اگے دیوا نہیں بلدا"، "سَپ دا وڈھیا پانی نہیں منگدا"، "سَپ دی گھوڑی"، "سَپ دے پُتر کدی نہ ہوون مِتر"، "سَپ نکل گیا لکیر نوں ڈنڈے"، "سَپ نوں سَپ لڑے تے وِس کیہنوں چڑھے"، "سَپ وی مر جائے تے سوٹی وی نہ ٹُٹے"، "سَپ لنگھ جانا تے سَپ دی پوچھ" وغیرہ

ایہناں اکھاناں تے محاوریاں بارے غور کریئے تے صاف ہوندا اے کہ سَپ نوں لکیا دشمن، دھوکے باز تے بے مروت دشمن ای سمجھیا جاندا اے۔

ہندوستان وچ بعض قبیلے سَپ دی پوجا وی کردے نیں تے ناگ پنچھی دے تہوار اُتے سپاں نوں دُدھ پلایا جاندا اے۔ ہندوآں دے عقیدے مطابق ایس دن:

"ناگ لوک (ناگوں کا وطن، پتال) سے دیوتا ناگوں کے روپ میں جلوہ گر ہوتے ہیں۔" (3)

ہندو دیو مالا مطابق پاتال وچ رہن والے چار ناگ اُچیچ رکھدے نیں۔ ایہناں وچ باشک، کالی، تکشت تے شیش شامل نیں۔شیش ناگ نوں ایہناں سب وچ اہمیت حاصل اے، کیوں جے:

''وشنو اس پر تکیہ کیے شیر ساگر میں تیرتے رہتے ہیں اور یہ اپنے ہزار پھنوں سے ان پر سایہ کیے رہتا ہے۔'' (4)

ڈاکٹر گوپی چند نارنگ پراناں توں نقل کردے دسدے نیں کہ:

''ناگ عام طور پر سمندروں، دریاؤں اور جھیلوں کی سطح کے نیچے ہیرے اور جواہرات کے محلوں میں رہتے ہیں۔ یہ سیپوں، سنکھوں، موتیوں، مونگوں اور سمندر کے دوسرے نادر خزانوں کے نگہبان ہیں۔'' (5)

انجیل تے قرآن مجید وچ وی سَپ دا ذکر مختلف حوالیاں نال آیا اے۔ جیویں پرانے عہد نامے وچ آوندا اے:

''اور سانپ کُل دشتی جانوروں سے جنکو خداوندِ خدا نے بنایا تھا۔ چالاک تھا اور اُس نے عورت سے کہا کیا واقعی خدا نے کہا ہے کہ باغ کے کسی درخت کا پھل تم نہ کھانا۔ عورت نے سانپ سے کہا کہ باغ کے درختوں کا پھل تو ہم کھاتے ہیں۔ پر جو درخت باغ کے بیچ میں ہے اُس کے پھل کی بابت خدا نے کہا ہے تم نہ تو اُسے کھانا اور نہ چھونا ورنہ مر جاؤ گے۔ تب سانپ نے عورت سے کہا کہ تم ہرگز نہ مرو گے۔ بلکہ خدا جانتا ہے کہ جس دن تم اُسے کھاؤ گے تمہاری آنکھیں کھُل جائیں گی اور تم خدا کی مانند نیک و بد کے جاننے والے بن جاؤ گے۔ عورت نے جو دیکھا کہ وہ درخت کھانے کے لیے اچھا اور آنکھوں کو خوشنما معلوم ہوتا ہے اور عقل بخشنے کیلئے خوب ہے تو اُس کے پھل میں سے لیا اور کھایا اور اپنے شوہر کو بھی دیا۔ اور اُس نے کھایا تب دونوں کی آنکھیں کھُل گئیں اور اُن کو معلوم ہوا کہ وہ ننگے ہیں اور انہوں نے انجیر کے پتوں کو سی کر اپنے لئے لُنگیاں بنائیں ....'' (6)

انج سَپ نے آدم تے اوہدی تیویں نوں ورغلایا تے خود ملعون ٹھہریا، عہد نامے مطابق خداوند نے حکم دتا:

''اور خداوند خدا نے سانپ سے کہا اس لیے کہ تو نے یہ کیا تو سب چوپایوں میں ملعون ٹھہرا۔ تو اپنے پیٹ کے بل چلے گا اور اپنی عمر بھر خاک چاٹے گا۔'' (7)

اسرائیلی روائتاں مطابق شیطان جنت وچ سَپ دے روپ وچ ای داخل ہویا سی تے اوسے نے آدم تے حوانوں گمراہ کیتا۔ (8)

عربی زبان وچ شیطان سَپ دی اک قسم نوں وی آکھدے نیں جیہڑا بڑا سرکش تے خبیث ہونداا ے۔ (9)

عربی وچ سَپ نوں مختلف صفتاں شکلاں تے روّیاں دی بنیاد تے مختلف ناں دتے جاندے نیں۔ جیویں الدومس، الاساسۃ، الشجاع، الشمیۃ، ابن فترۃ وغیرہ (10)

سورۃ الاعراف، سورۃ شعراء، سورۃ طٰہ، سورۃ النمل تے سورۃ القصص وچ سَپ لئی ثعبان، جان تے حیۃ دے لفظ ورتے گئے نیں۔ مولانا عبدالماجد دریا آبادی مطابق:

''حضرت موسیٰؑ کو جب پیغمبری عطا ہوئی ہے اور وادیٔ ایمن میں پہلی بار آپ پر یہ وحی نازل ہوئی ہے کہ مصر جا کر فرعون پر تبلیغ کریں، تو ساتھ یہ حکم بھی ملا کہ اپنا عصا ڈال دو، تو دیکھتے کیا ہیں کہ وہ لہرا رہا ہے، جیسے پتلا سانپ ہو۔'' (11)

حضرت موسیٰؑ دے عصا دے سَپ بنن بارے پرانے عہد نامے وچ انج آؤندا اے:

''تب خدا نے موسیٰ کو کہا کہ یہ تیرے ہاتھ میں کیا ہے، وہ بولا، عصا، پھر اُس نے کہا، اسے زمین پر پھینک دے۔ اس نے زمین پر پھینک دیا اور وہ سانپ بن گیا اور موسیٰ اس کے آگے سے بھاگا۔ تب خداوند نے موسیٰ سے کہا کہ اپنا ہاتھ بڑھا اور اس کی دم پکڑ، اُس نے ہاتھ بڑھایا اور اسے پکڑ لیا۔ وہ اس کے ہاتھ میں عصا تھا۔'' (12)

گل کیہ سَپ اپنے ورتارے حُلیے تے ون سونیاں شکلاں وچ انسان دا دشمن ای تصور کیتا جاندا اے۔ انسانی حیاتی وچ سَپ دی اہمیت پاروں علمی تے ادبی پدھر اُتے وی ایس نوں خاص معنیاں وچ ورتیا جاندا رہیا اے۔ سَپ بارے ون سونیاں روایتاں تے حکایتاں انسانی حیاتی نال ایس دی جڑت ثابت کردیاں نیں۔ سَپ نال خزانے دے تعلق توں لے کے سَپ دے سادھو جنور ہون تک دے تصورات نال ساڈی ایس نال واقفیت ظاہر ہوندی اے جو صدیاں توں ٹُری آؤندی اے۔ ایسے کر کے ادبی حوالیاں وچ ایس دی اپنی اک علامتی حیثیت وی بن دی

اے۔

حسد، کینہ، چالاکی، عیاری، دشمنی، پھُرتی دے نال نال ایہہ زبردست طاقت دی رمزی حیثیت وی رکھدا اے۔ ایہدی گھسر کے چلن دی ادھ پچدے دائرے بناندی چال توں ایہدے نال سمندری تے دریائی لہراں دی رمز جڑدی اے۔ ایسے طرح کُنج بدلن والے وصف پاروں ایس نوں دوبارہ جنم لین دی علامت ظاہر کردی اے۔ ایس دی شوکر ڈر تے خوف دیاں کیفیتاں نوں ہور گوہڑا کردی اے۔ سَپ زہری ہووے تے ایہدے نال کجھ جنسی مشابہتاں ایس دی علامتی حیثیت نوں اک ہور معنویت دیندیاں نیں۔ موسیٰ دے عصا دا سَپ بننا دراصل فرعون دے جادو تے طلسم دے خلاف اللہ دی رضا تے تائید دی علامت ظاہر کردا اے تے ایسے حوالے نال ایتھے سَپ دی علامت نوں مثبت معنی ملدے نیں۔

اردو تے پنجابی زبان دا اُگھا شاعر منیر نیازی اپنے وکھرے رنگ دی شاعری پاروں اُچیچ رکھدا اے۔ اوہنے اپنے ہمعصراں توں وکھرے لہجے وچ شاعری کیتی۔ اوہنے امیجری تے رمزاں راہیں اپنے عہد دیاں گلاں وی کیتیاں تے اپنے من دی ہواڑ وی کڈھی۔ منیر نیازی دیاں تشبیہاں تے استعارے اپنے عہد دے منظر نامے وچ نویں ضرور نیں پر اوپرے نہیں۔ اوہنے اپنیاں مختصر تے لمیاں نظماں وچ اک دلچسپ تے پُر اسرار فضا قائم کیتی۔ منیر نیازی نویں زمانہ دا باشعور شاعر سی اوہدا مشاہدہ گہرا سی، اوہدی ذاتی حیاتی بعض شکلاں تے پیچیدگیاں دا شکار رہی تے اوہدے بعض نفسیاتی کمپلیکس Complex اوہنوں اکتایا ہویا تے گھبرایا ہویا ضرور بنایا سی:

عادت ہی بنا لی ہے تم نے تو منیر اپنی
جس شہر میں بھی رہنا اکتائے ہوئے رہنا (13)

ہم زباں میرے تھے اُن کے دل مگر اچھے نہ تھے
منزلیں اچھی تھیں میرے ہم سفر اچھے نہ تھے (14)

پر نہیں اوہنے اپنی شعری کائنات ایک ماہر تخلیق کار وانگوں مرتب کیتی سی۔ منیر نیازی نے اپنے عہد تے اپنے من نوں دریافت کرن لئی علامتاں دا سہارا لبھیا تے انج اک اجیہا مکالمہ وجود وچ آیا جیہڑا بڑا رواں تے رازاں بھریا سی۔ ساڈی جاچے منیر نیازی دے تخلیقی مرکزے تک اپڑن لئی

اوہدے علامتی اظہار اُتے گوہ دی لوڑ اے۔ تاں جے اوہدے شعری جوہر دی چمک دمک توں صحیح طرح لابھ لیا جا سکے۔ انج تاں منیر نیازی دی شاعری وچ ون سونیاں علامتاں نظر آ وَندیاں نیں تے بعض تھاواں تے اوہ محض علامتی اظہار نال اک فضا بنان وچ کامیاب ہوجاندا اے پر ایتھے اسیں منیر نیازی دی صرف اکو علامت سَپ بارے گل کراں گے تے ایس اک علامت راہیں اوہدے شعری جوہر نوں دریافت کرن دا چارہ کراں گے۔ تاں جے ہڈ بیتی نوں جگ بیتی بنن دے عمل دی جانکاری ملے۔

منیر نیازی دے دوجے اردو شعری مجموعے ''جنگل میں دھنک'' دے تعارف وچ مجید امجد آکھیا سی:

> ''مجھے سب سے زیادہ اُس کی شاعری کی وہ فضا پسند ہے، وہ فضا، جو اُس کی زندگی کے واقعات، اُس کے ذاتی محسوسات اور اس کی شخصیت کی طبعی افتاد سے اُبھرتی ہے اُس نے جو کچھ لکھا ہے جذبے کی صداقت کے ساتھ لکھا ہے اور اس کے احساسات کسی عالمِ بالا کی چیز نہیں ہیں بلکہ اُس کی اپنی زندگی کی سطح پر کھیلنے والی لہریں ہیں۔'' (15)

منیر دی ذاتی حیاتی دے مسئلے اوہدی شاعری دا مرکزی نقطہ بن دے نیں اوہ اپنے مخصوص خاندانی پچھوکڑ وچ نفسیاتی طور تے اک کلا بندہ سی۔ جیہدے چار پاسے جنگل کھنڈیا ہویا سی۔ کالی رات دا مینہہ، پیپل دے رُکھاں دی شاں شاں تے انھیاں کردیاں رستے بھلا دین والیاں ہواواں جنگل دا جادو جگا رہیاں سن تے فیر جنگل دے ایس سفر وچ حیرت زدہ ہو کے اک معصوم بچے وانگ منیر اپنے ٹبر توں وچھڑ گیا سی تے ڈرتے خوف وہم بن کے اوہدے چار چفیرے نچن لگ پئے سن:

> میرے بابا – میرے بابا! تم کہاں جا رہے ہو؟
> خدا کے لیے اتنا تیز نہ چلو
> بات کرو، میرے بابا! اپنے ننھے بچے سے کوئی بات کرو۔
> نہیں تو میں گم ہو جاؤں گا......
> رات تاریک تھی، باپ وہاں نہیں تھا

بچہ شبنم سے تھا بھیگ گیا
دلدل گہری تھی اور بچہ رو دیا ہو کے مجبور
اور پھر دُھند اُڑ گئی بہت دور......گمشدہ ننھا بچہ (16)

اپنی پنجابی شاعری وچ منیر دا ایہو ڈر خوف تے وہم ہور نکھڑ کے سامنے آ وَندا اے۔ اوہدے چار چفیرے وسن والے لوک بھاویں اوہدے اپنے نیں یا پرائے اوہنوں اک دشمن دے روپ وچ نظر آ وَندے نیں۔ اوہ کسے تے اعتماد نہیں کردا، اوہ کسے نوں اپنا نہیں جان دا۔ سفر دی رات دی پہلی نظم اک پکی رات اے۔ ایہہ نظم منیر دی جیون کہانی دے راز کھولدی اے:

گھر دیاں کندھاں اُتے دِسن چھٹاں لال پھوار دیاں
ادھی راتی بوہے کھڑکن ڈیناں چیکاں مار دیاں
سَپ دی شُوکر گونجے جیویں گلاں گجھے پیار دیاں (17)

ایس نظم دا مجموعی تاثر دَسدا اے کہ نفسیاتی پکھوں منیر کیہو جیہے نفسی وسوسیاں دا شکار سی۔ نظم دے وچ سَپ دی شُوکر دا حوالہ اوہدے ایسے ای نفسیاتی معاملے دی دَس پاندا اے۔ منیر دی نظم ''جنگل دے جادو''، ''سورج سامنے بندا کھاں وچ''، ''اک بہادر دی موت''، ''اک خاص قسم دی رات'' وچ منیر نیازی کدھرے سَپ دے پھن دا ذکر کردا اے، کدھرے اوہنوں پانی اُتے تَردا کالا ناگ نظر آ وَندا اے، کِتے ذخیرے وچ سپاں دے شوکن دی آواز اوہنوں حیران کردی اے تے کدھرے ازل دی لمی چُپ رات وچ اوہنوں سَپ کُنڈل مارے نظر آ وَندے نیں۔ منیر دا احساس ایس حد تک جیوندا جاگدا اے کہ ہوا دی رفتار نال پیدا ہون والیاں آوازاں وی اوہنوں سَپ دی شوکر جاپدیاں نیں۔ ایہہ ساریاں علامتاں اپنے چوگردے تے منیر دے عدم اعتماد دا بھرواں اظہار کر رہیاں نیں۔

منیر دی اکتاہٹ، گھبراہٹ، وہم تے خوف ایسے علامت دے گرد گھمدا اے۔ منیر دی نظم وچ 'سُندر بن' دا حوالہ وی کئی واری آیا اے۔ اوہدی نظم سُندر بن وچ سَپ دا حوالہ ایس طرح اے:

ایسے ای سُندر بن دے اندر ایسا ناگ وی رہندا اے
اک اک میل تے سُنج کر دیندا جتھے جا کے بہندا اے

جسم اے اوس دا عجب رنگ دا پینگھ دا دھوکھا پیندا اے [18]

ایسے طرح ای منیر دی نظم ''سُندر بن ول اک ادھورا سفر'' وچ وی ہر رنگ دے ناگاں دی شُوکر صاف سنائی دیندی اے۔ ساڈی جاچے جے سُندر بن نوں کائنات دا حوالہ بنا کے ویکھیا جاوے تے ایہدے وچ شیطانی تے انسان دشمن طاقتاں نوں سَپ دی گجھی رمز راہیں سمجھن دی کوشش کیتی گئی اے۔ منیر فطرت نال محبت کردا سی۔ اوہنوں جنگل، بیابان، رُکھ، پھُل، چیتے بڑے پسند سن۔ اوہ جنگلاں دی خاموشی، بیاباناں دا وقار، رُکھاں دی پناہ، پھُلاں دے رنگ تے خوشبو تے چیتے دی پھُرتی نال اپنی کوئی تخیّلاتی سانجھ رکھدا سی۔ ایسے کر کے اوہ فطرت دیاں سچائیاں تے چترائیاں نوں جھوٹھ تے بے رنگی حوالیاں نال سمجھن دا چارا کردا اے تے فطرت نوں کوجھا بنان والیاں شیواں وچ سب توں وڈا حوالہ سَپ نوں دیندا اے۔ منیر نیازی سَپ دیاں صفتاں بیان کردا آکھدا اے:

<u>سَپ دیاں صفتاں</u>

مہک ہووے تے اوتھے سَپ
سُر ہووے تے اوتھے سَپ
دھرتی ہیٹھ ہنیریاں اندر
زر ہووے تے اوتھے سَپ [19]

منیر سَپ دے ایس اساطیری تصور توں چنگی طرح جانو اے، جیہدے مطابق سَپ سمندراں، دریاواں تے جھیلاں دیاں تیہواں وچ لکے ہیرے تے جواہرات دے محلاں وچ رہندا اے۔ سپیاں، سنکھاں، موتیاں، مونگیاں تے ساگراں وچ لکے دوجے انملے خزانیاں دی نگرانی کردا اے۔ اوہ سَپ دی چالاکی تے مکاری دا وی دانشورانہ شعور رکھدا اے۔ اوہ سَپ دی چُستی، خوبصورتی تے خاموشی نوں شاعری راہیں سمجھدا تے ویری دے طور تے ای اے پر کدے کدے اوہدا ایہہ ویری اک خوبصورت روپ وچ ظاہر ہوندا اے۔ نظم ''پہلے بدّل دی رات'' سَپ دی تڑف بجلی دا لشکارا بندی اے۔ بدّل دیاں گرجاں نال نگارے پھٹدے نیں۔ رنگ برنگیاں باریاں اوہلے جاگن والیاں کُڑیاں ہوا دی ڈونگھی شُوکر سُن کے پچھاں مُڑ جاندیاں نیں:

تڑفیا زہری سَپ دے وانگوں بجلی دا لشکارا
کالا بدّل گرجن لگا جیویں کوئی نگارا
رنگ برنگیاں باریاں اوہلے جا کُن والیاں کُڑیاں
وا دی ڈونگھی شُوکر سُن کے ڈردیاں پچھے مُڑیاں (20)

انج ''گل اک شام دی'' وچ اوہنے سَپ دی ایس رمزنوں انج ورتیا اے:

اُچا قد تے شان نرالی نظراں وانگ خیال
رنگ قمیض دا بھجیا ہویا گرم پسینے نال
بُلھ سن اوس کُڑی دے جیویں لال لہو دا جال
سَپ دی طراں ہشیار بدن سی بے پرواہ جہئ چال
کویں اوہ خوش خوش چلے سی گھر نوں ڈر نے دتا روک
ایسا حسن سی شاماں ویلے چُپ جیئے ہو گئے لوک (21)

مجموعی پکھوں ویکھئے تے مختلف روایتاں، حوالیاں تے لوک سیانف دے حوالے نال سَپ ساڈے معاشرے دا اک ضروری انگ جاپدا اے۔ فطرت اپنے ون سوّنے رنگ ایہدے راہیں ظاہر کردی اے۔ ایہہ انسان نال صدیاں توں جُڑیا ٹُریا آ رہیا اے۔ کئی ٹونے، کئی ٹوٹکے، کئی جادو، کئی طلسم، کئی حقیقتاں، کئی مفروضے ایہدے نال جُڑے ہوئے نیں۔ منیر نیازی نے ایہناں سارے حوالیاں نال سَپ دی رمز وچ اپنی حیاتی نوں بھالن دا چارا کیتا اے۔ اوہ سَپ نال انسان دے گوڑھے تعلق نوں سمجھدیاں ہویاں کدھرے من موہنے محبوب دے روپ وچ ویکھدا اے تے کدھرے ظالم دشمن دے روپ وچ۔ سَپ نال منیر دی شاعری راہیں جنس تے جنسی تجربیاں دی کامیابی تے ناکامی دی گل وی چھوئی گئی اے۔ گل کیہ منیر نیازی دی شاعری وچ چُھپے کئی مفہوم سَپ دی رمزنوں سمجھیوں بنا قابو نہیں کیتے جاسکدے۔

۞

حوالے:

-1 اقبال صلاح الدین: وڈی پنجابی لغت؛ عزیز پبلشرز، لاہور، 2002ء

-2 سردار محمد خان: پنجابی اردو ڈکشنری؛ سچل سٹوڈیو، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، 2009ء

-3 اردو انسائیکلو پیڈیا؛ چوتھا ایڈیشن، فیروز سنز، لاہور، 2005ء

-4 گوپی چند نارنگ، ڈاکٹر: اردو غزل اور ہندوستانی ذہن و تہذیب؛ سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، 2005ء ص 331

-5 اردو غزل اور ہندوستانی ذہن و تہذیب؛ ص 332

-6 پیدائش ب 3 تا 8

-7 ایضاً ب 13-14

-8 عبدالماجد دریا آبادی، مولانا: حیواناتِ قرآنی؛ مجلس نشریات اسلام، کراچی، 1992ء ص 76

-9 بحوالہ شاہکار اسلامی انسائیکلو پیڈیا؛ ص 1055

-10 دیکھو۔ علامہ کمال الدین الدمیری: حیات الحیوان (اردو)؛ جلد دوم، ادارہ اسلامیات انارکلی، لاہور، 1992ء

-11 حیوانات قرآنی؛ ص 54

-12 خروج 4-1-4

-13 منیر نیازی: کلیاتِ منیر؛

-14 منیر نیازی: کلیاتِ منیر؛ 'ایک دُعا جو میں بھول گیا'۔ خزینہ علم و ادب اردو بازار، لاہور، 2002ء ص 40

-15 منیر نیازی: کلیاتِ منیر؛ ص 7

-16 منیر نیازی: کلیاتِ منیر؛ ''پہلی بات ہی آخری تھی'' ص 22

-17 منیر نیازی: گُل کلام؛ خزینہ علم و ادب اردو بازار، لاہور، 2002ء ص 19

-18 ایضاً ص 99

-19 ایضاً ص 111

-20 ایضاً ص 22

-21 ایضاً ص 101

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:69, July-Dec. 2012, pp 53-58

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2012ء، مسلسل شمارہ 69

سارا شگفتہ: اک جدید پنجابی نظم گو شاعرہ

ڈاکٹر شاہین کرامت
اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی،
گورنمنٹ پوسٹ گریجوایٹ کالج برائے خواتین سمن آباد، لاہور

Sara Shagufta: Ik Jadeed Punjabi Nazm go Shaera

Abstract:

Sara Shagufta is an important name in Punjabi poetry. Her poetry is the reflection of her own different experiences and ups and downs of life. She has beautifully expressed the griefs about life in unique style. In this article the researcher has covered her life history and in brief sketch of her poetry.

....

سارا شگفتہ 31 اکتوبر 1954ء نوں گوجرانوالہ وچ حکیم نور محمد دے گھر پیدا ہوئیاں جیہڑے دکانداری کردے سن (1)۔ اوہناں دا اصل ناں شگفتہ پروین سی پر سارا شگفتہ اوہناں دی پہچان بن گیا۔ سارا شگفتہ دے ست بھین بھرا سن (2)۔

سارا نوں بچپن توں ای پڑھن دا شوق سی پر نکی عمرے پڑھائی چھڈنی پئی تے فیر ویاہ توں مگروں پرائیویٹ اُمیدوار دی حیثیت نال میٹرک تے ایف-اے کیتا۔ ویاہ ویلے اوہناں دی

عمر چوداں ورھے سی اوہناں دے خاوند جیہناں دا ناں منور سی عمر وچ سارا توں واہوا وڈے سی اوہدے وچوں تن بچے، اک دھی تے دو پتر ہوئے جیہناں دے ناں شازیہ، طارق تے اظہار نیں۔ پہلے خاوند توں طلاق مگروں اوہناں محکمہ فیملی پلاننگ وچ کم کرنا شروع کر دتا جتھے اوہناں دوجا ویاہ احمد جاوید نال کیتا جیہڑے شاعر تے ادیب نیں پر اوہناں نال وی نبھ نہ سکی ایس توں بعد اوہناں نوں ذہنی پریشانیاں پاروں ہسٹریا دے دورے پین لگ پئے تے ڈاکٹر دے کہن پاروں اوہناں نوں تیجا ویاہ کرنا پیا اوہناں ایہہ ویاہ اک جاگیردار رانا افضال نال کیتا[3]۔

سارا دے بچپن دے حالات چنگے سن پر اوس ویلے ایہناں حالات وچ تلخی آ گئی جدوں سارا دے والد نے دوجا ویاہ کر لیا گھر دے حالات دا اثر سارا دی شخصیت اتے وی وکھالی دیندا سی[4]۔ سارا دی شخصیت دے حوالے نال مختلف ہم عصر لکھاریاں دی رائے انج اے۔ نسرین انجم بھٹی ہوریں آکھدیاں نیں:

> ''اوہ شوخ رنگ پاندی سی تے سفید سوٹ خاص طور تے پسند کردی سی تے سگریٹ پیندی سی''[5]۔

کشور ناہید دی رائے وے:

> ''اوہدے گھنگریالے بال سن اوہ بڑی معصوم سادہ بلکہ Stupid looking اوہدی ہنسی کدے تے بڑی Stadic ہوندی سی سرمہ بڑا زبردست لاندی سی''[6]

اوہناں دیاں ادبی لکھتاں دی تفصیل ایس طرح اے:

(1) بلدے اکھر — ایہہ سارا دی خودنوشت اے (گرمکھی رسم الخط وچ) 1983ء

(2) آنکھیں — (اردو دیاں نثری نظماں دا مجموعہ) 1997ء

(3) نیند کے رنگ — اردو دیاں نثری نظماں، 1993ء

(4) لکن میٹی — پنجابی نثری نظماں، 1994ء

ہن تیکر سارا دی شخصیت تے فن دے حوالے نال چار کتاباں (ایک تھی سارا، زندہ آنکھیں مردہ ہاتھ، ذلتوں کے اسیر، سارا سارا) لکھیاں گئیاں[7]۔

سچے جذبیاں دی مالک ایس شاعرہ دی حیاتی دا اخیر بڑے افسوسناک انداز وچ ہویا۔

اوہنے ڈرگ کالونی دے ریلوے اسٹیشن اُتے گڈی تھلے آ کے 4 جون 1984ءنوں خودکشی کرلئی۔ خودکشی دے ویلے اوہدے کولوں اک اگربتیاں دا پیکٹ تے قرۃ العین حیدر دی کتاب ''شیشے کے گھر'' لبھی (8)۔ اوہدے مرن دی خبر روزنامہ جنگ کراچی وچ ایہناں لفظاں وچ چھپی:

> '' جلتے لفظ کی مصنفہ اُردو اور پنجابی کی نامور شاعرہ سارا شگفتہ ائر پورٹ کے قریب ٹرین کے نیچے آ کر ہلاک ہوگئیں۔ مرحومہ سارا کی عمر تیس برس تھی پولیس نے مرحومہ سارا شگفتہ کا پتہ اُس کی لاش کے قریب پڑی ہوئی قرۃ العین حیدر کی کتاب ''شیشے کا گھر'' سے حاصل کیا جس پر مرحومہ کا نام اور پتہ درج تھا۔ ڈاکٹروں کا خیال ہے کہ مرحومہ کو اس وقت دل کا دورہ پڑا جب وہ ریل کی پٹڑی عبور کر رہی تھی اور اسی دورہ کی وجہ سے وہ بے ہوش ہو کر گر پڑی مرحومہ سارا شگفتہ کی کتاب ''جلتے لفظ'' گرمکھی زبان میں شائع ہو چکی ہے جبکہ نظموں کا مجموعہ ''آنکھیں'' شاہ مُکھی میں چھپ چکا ہے''(9)

سارا شگفتہ نے اپنی حیاتی وچ جنے دُکھ درد تے کرب سہے نیں اوہناں ساریاں تجربیاں دا بھرواں رنگ اوہناں دی شاعری وچ وکھالی دیندا اے جس پاروں اوہدے کول احساس دی شدت نمایاں ہون دے نال اوہدا کلام جذبیاں دی تڑپ وچ ڈبیا ہویا اے یعنی ایہہ شاعری اوہدے اندر دی کتھا اے۔ ونگی ویکھو:

پیر سٹ سٹ کے بہندی جاندی آں
جیویں میں اپنی فکر سبھ لئی
ہن دیویاں وچ اگ نہیں بالنی
اکھ بالاں گی............ وے!
میرے دُکھ ہن دھو کے سٹ وی چھڈ
کہ مٹی دی کان کدی نہیوں کڈھنی وے!(10)

سارا شگفتہ دی شاعری بارے غلام حسین ساجد دی رائے اے کہ:

> ''سارا شگفتہ عہد حاضر کی وہ بے مثل شاعرہ تھی جسے کہنے کے لئے کسی خاص نوع کی صناعی کے سہارے کی ضرورت نہ تھی نہ ہی ہیئت و آہنگ کے پابند

رہنے کی۔ وہ ایک ایسی شاعرہ تھی جسے شاعری نے انتخاب کیا تھا اور جس کے
حضور میں لفظ، بذات خود، اپنے مصنوعی امکانات اور تہہ داری کا اعلان
کرنے پر مُصر رہتے تھے"[11]۔

سارا شگفتہ وکھرے اسلوب دی مالک شاعرہ سی اوہ امرتا پریتم دی شاعری توں کافی متاثر سی تے امرتا نال اوہدے قریبی تعلقات سن جس پاروں دوواں دا چٹھیاں راہیں مستقل رابطہ رہیا۔ امرتا نوں ملن لئی اک واری ہندوستان وی گئی۔ سارا نے اپنیاں بہت ساریاں اردو تے پنجابی نظماں وچ اللہ نال شکوہ وی کیتا اے جتھے اوہدے لہجے وچ بغاوت پنگر پیندی اے۔ اوہنے جتھے رب نال شکوے کیتے نیں اوتھے اپنی بے وسی تے کم مائیگی دا اظہار وی کیتا[12]۔ ونگی ویکھو:

اک ہجر گزارن آئیاں نیں ایہہ اکھاں میرے گھر
ہن تے سڑدیاں رہندیاں نیں اگاں میرے گھر
اکھاں جدوں دل وچ کھبیاں، فیر کدے نہ ہسیاں
جنگلاں وچوں اکھاں پھڑکے جلن سیانی رہ گئی
کوئی رنگ کہانی رہ گئی [13]

اوہدیاں نظماں بھرپور اظہار دا اچھوتا نمونہ نیں۔ جیویں:

بھابھو میرے کپڑیاں وچ چن نہ گھت
ماں نے چوانی دتی اے تیری بھکھ واسطے
میں چیز نہیں خریداں گی
سورج دیاں لکڑ باہواں تے روٹی پکا ویلا پیا لنگدا ای
میرے بدن تے دو عذاب ٹُٹن والے نیں
تے پتنگاں رس جان گئیاں
تے میری بھکھ چوانی رہ جاوے گی
میری گڈی دے انھے اتھرو نیں
سورج گرہن نال ساڈا گھر انھا ہو گیا[14]

اوہدی شاعری دُکھدے ہوئے انسانی بدن دے لُوں لُوں دی کہانی اے۔ اوس لُوں

لُوں دی جیہڑا دلدل دی صورت دھار گیا ہووے۔ ایہہ انسان دے اندر باہر دی کہانی اے۔ ایہہ روپ سروپ اے اوس روپ دا جہنوں ویکھن والیاں اکھاں پتھرا جاندیاں نیں، جے پتھرا اون نہ تے تڑک ضرور جاندیاں نیں۔ ایہہ شاعری گواہی اے اوس پل دی جیہڑ یاں صدیاں دی حیاتی اُتے بھارو ہوندا اے۔ ایہہ وی کیہا جا سکدا اے کہ ایہہ کوتا اوہ ماروتھل اے جیہڑا ان گنت دریاواں دی شہ رگ اُتے قبضہ جمائی بیٹھا اے۔ حیاتی توں حیاتی تک موت توں موت تک ہنیرے توں ہنیرے تک تے چانن توں چانن تک دا ایہہ سفر نامہ سارا شگفتہ نوں پورے وجود نال ساڈے سامنے لیا کھلہاردا اے۔ گویا تخلیق، تخلیق کار دے اندر باہر دا بھرواں مہاندرا اے۔

مُکدی گل ایہہ کہ سارا شگفتہ جدید پنجابی نظم دی اوہ شاعرہ اے جیہنے پنجابی نظم نوں اک نواں اسلوب دان کیتا۔ سارا دی شاعری وچ چنتا، کرب تے اک نہ مُکن والے دُکھ دے منظر وکھالی دیندے نیں۔ کئی وار ایہہ محسوسدا اے کہ نظم دے سارے مصرعے اک مکمل اکائی نیں اک مصرعے دی دوجے نال ایہو جیہی جُڑت نہیں جیویں عام کر کے کلاسیکی یا پابند نظماں وچ وکھالی دیندی اے پر مصرعیاں دی اکائی ایہو جیہی نہیں جیہدی جُڑت نظم دے دوجے مصرعیاں نال معنویت دے کسے درجے یا سطح تے نہ ہووے۔ جدید نظم وچ فضا دا بڑا عمل دخل ہوندا اے۔ فضا اک ہونی چاہیدی اے۔ ایہو فضا قاری یا سامع نوں دسدی اے کہ نظم دا مُڈھلا سرناواں کیہ اے۔ سارا دی ہر نظم دی فضا نہایت واضح اے۔ اوہ اندر دی چنتا تے کرب نوں مختلف اکھراں، مختلف منظراں، کہانیاں راہیں تخلیق دا حصہ بناندی اے۔ اوہدیاں نظماں وچ فنی ہیئت دے حوالے نال کوئی خاص شعوری اہتمام نظر نہیں آ وندا۔ خورے اوہ فن تے شاعری دے فرق نوں سمجھدی سی۔ یا فیر اوہ صرف کتھارسس چاہندی سی۔ بہر حال اوہدی نظم غیر معمولی اے۔ انسانیت اوہدی شاعری دا وڈا موضوع اے۔ اوہ غیر انسانی رویاں تے رُویاں نوں اُلیکدی اے۔ خاص طور تے مردانہ نفسیات دے مختلف مہاندریاں نوں سامنے لیاندی اے۔ دراصل ایہہ انسان دے اندر دی اوہ کہانی اے جیہدا تعلق منفی سوچ نال بن دا اے۔ اوہ منفی سوچ تے احساس جو انسان دے شعور تے لاشعور دوہاں نوں آلودہ کر دیندا اے تے ایس آلودگی وچ اوہدی اصل تے مثبت شخصیت ایتھوں تک دھندلاندی چلی جاندی اے کہ اصلی چہرہ گواچ کے رہ جاندا اے۔ اوہ انسان دے ایسے اصل چہرے نوں تلاش کردی اے تے ایہدے گواچن دا نوحہ اُلیکدی اے۔

حوالے

-1 سارا شگفتہ دے اپنے ہتھ لکھتی کوائف دے مطابق (مملوکہ راقمہ)

-2 ایضاً

-3 ایضاً

-4 ایضاً

-5 صدف ملک: سارا شگفتہ دی نظم نگاری دا نفسیاتی مطالعہ؛ (مقالہ ایم اے پنجابی) مملوکہ پنجابی سیمینار لائبریری شعبہ پنجابی، یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور، 2000ء ص2

-6 ایضاً

-7 ایضاً ص6 , 5

-8 ایضاً ص5

-9 روزنامہ جنگ، کراچی، 5۔جون 1984ء

-10 سارا شگفتہ: لکن میٹی؛ سارا اکیڈمی، کراچی، مارچ 1994ء ص26

-11 طاہر تونسوی، ڈاکٹر: صنف نازک کی شاعری؛ ص144

-12 انعام الحق جاوید، ڈاکٹر: پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ؛ مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، باردوم 2005ء ص137

-13 سارا شگفتہ: لکن میٹی؛ ص7

-14 ایضاً ص42

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:69, July-Dec. 2012, pp 59-66

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2012ء، مسلسل شمارہ 69

قصہ مغل و جٹ: رمزاں دی تاکی وچوں

ڈاکٹر عاصمہ قادری
اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی،
پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

Qissa Mughal-Jutt: Ramzaan de Taki Vichon

Abstract:

This essay seeks to asses a short kissa published in the late 19th century under the name of the famous poet Hafiz Barkhurdar. The "Kissa Moghal wa Jat" contains two short narratives illustrating true friendship. Two drowning friends refuse to be saved. Each one of them wants his friend to be rescued first. Both die consequently. In the other narrative a Mughal trade leaves his wife and home under the care of his Jut friend, who fulfills the task with meticulous honestly in spite of the general suspicion. The essay places this narrative in the historical context of 18th century Punjab, when the Jat peasant and the Moghal Ruler were pitched against each other. The narrative is perhaps emphasizing that there is no personal hostility between Jats and Mughals as such the conflict is between the oppressed and the exploiting ruling class. Also there is no religious issue behind this conflict. The Moghals were Muslims and the opposing peasantry Jats were Sikhs

generally. The friendship between the two persons in the Kissa the religious identity. The simplicity and prosaic barrenness of the kissa as also its hasty recourse to straight forward moralizing shows that it could not be the work of Hafiz Barkhurdar. The author of the well known "Mirza Sahiban" The kissa under discussion is utterly devoid of any semblance of Hafiz Barkhurdar's subtle poetic craft. Obviously the name of the famous poet became a guarantee for eliciting the attention of the readers in later times and was perhaps used by ordinary versifiers for the purpose.

Also, as has been pointed out by some research scholars, there have been more than one Barkhurdars in the history of Punjabi literature.

....

حافظ برخوردار دا لکھیا قصہ ''مغل و جٹ'' مطبع وکٹوریہ لاہور توں چھپیا 1884ء دا ملدا اے۔ رب دے ناں توں قصہ چھوہیا نیں تے دوجے مصرعے وچ ای قصے ول سینت ماری گئی اے:

رب صاحب تھیں ہر دم ڈریئے　　　ہر دم آس اوسے دی کریئے
نال اوسے دے کریئے یاری　　　ہوریں تھیں کریئے بیزاری (1)

قصے اندر لوک ریت نال جُڑیاں دو گلاں نیں: پہلی اے یار دی تعریف، جِس وچ ایس گل اُتے زور اے کہ یار کماں نوں چھا مار بہندے نیں تے یار دی یاری نوں کم تے قربان کر دیندے نیں۔ مطلبی تے دنیادار نیں، جھوٹھے تے دغاباز نیں، اپنے آکھے دی لج نہیں پالدے۔ دَسدے ہور تے کردے ہور نیں۔ دوناں جہاناں دے چور نیں۔ ایہناں نوں یار کیہ آکھنا جو یاری دے ناں تے ڈنگ ماردے نیں:

یار نہیں تے یار اکھاون　　　یار سدا کر دغا کماون
آکھن ہور کماون ہور　　　دو جہاناں دے اوہ چور
مونہہ دا بولن کدی نہ پالن　　　کُوڑ کماون ترٹی گالن
ترگڑا چَھّا گھتن کماں　　　یاری دا لڑ پھڑن نکماں (2)

یاری ہے کیہ تے کیویں کمائی جاندی اے۔ جو اپنے سجن بیلی دے نال دغا کردے نیں اوہناں نوں غیبوں اوکڑاں پیندیاں نیں۔ اپنے یار دا گلہ کرن والا یار نہیں قصائی ہوندا اے۔ یاری رل کھاون، رل بہون، رل گل کرن نہیں اے نِرا، سگوں یار نوں تاں اک پل لئی وی منوں وساریا تے یاری گئی:

یاری دی گل سُنوں یارو ہِک پل یار نہ منوں وسارو
اپنے نالوں یار پیارا رکھے دل وچ برخوردارا
جند منگے تاں دیئے چاء جے ہِک پل بھی رہن گھُسا
تاں یاری وچہ نہ لکھساں یاری ایہہ بھی ہوسی دنیاداری (3)

ایس اک قصے اندر دو حکایتاں دا بیان اے۔ ایہہ حکایتاں اصل مُدّے دی دس پاؤندیاں نیں، جو یار کنج اپنی یاری دی لج پالدے نیں۔ اپنی جان وار نوں وی پچھانہہ نہیں ہٹدے۔ یار نال دغا نہیں کردے۔ پہلی حکایت وچ دو یاراں دی کہانی اے۔ دو بیلی بیڑی وچ بیٹھے سن اچن چیت طوفان آیا تے بیڑی ڈب گئی۔ ترنا جان دے نہیں سن ڈبن لگے اک نوں مُہانے نے پھڑ لیا۔ اوس مُہانے نوں آکھیا توں مینوں چھڈ دے تے میرے یار نوں بچا لے اوہنوں پار لادے جے اوہ مر جاوے تے میرا جیون کِس کاری۔ مُہانا ایس نوں چھڈ دوجے ول ہویا تے ڈبدے نوں جا پھڑیا، پر اوس اگوں حال پاہریا پا دِتی:

کُوکن لگا تے کُرلاوے آکھے مینوں جند نہ بھاوے
میں نکلاں تے بُڈّم یار دوہیں جہانی رہاں خوار
مینوں چھڈ تے اوہ نکال من تن ہو کر اوہ سمھال
اُس بن میرا جیون ناہیں اوہ بچے تاں بچساں تاہیں (4)

مُہانا مڑ پہلے ول پرتیا اوس پھیر آکھیا مینوں جیون اپنے بیلی بنا نہیں قبول۔ انج اکدوجے دی جان بچاؤندے دوئے ای ڈب موئے پر یاری نبھا گئے۔ ہن اجہی یاری کتھے؟ اپنی جان توں پیاری نہیں ہوندی کسے ہور دی جان، بھاویں جناں وی گوہڑا سانگا ہووے۔ جتھے جان دی گل آجاوے اوتھے سکا بھرا وی نال نہیں کھلوندا تے اپنی جان بچا کھڑدا اے۔ اج کل دے یار جھوٹھے نیں۔ دِل وچ کھوٹ رکھ کے مونہہ تے پیار دے مِٹھے بول بولدے نیں۔ سچے تے پیار کرن

والے سجن مُک گئے نیں۔

قِصّہ مغل تے جٹ وِچ قصّہ ریت نال جُڑی دوجی گل اے راجے دی۔ راجہ، مُغل تے جٹ دی پکی یاری ویکھ اچنبھا ہوندا اے۔ اجیہی یاری جو ویر، خار تے ضد توں اچیری اے راجے دے لیکھاں وچ نہیں۔ ایتناں وِساہ ہے یارنوں یار تے جو اپنا گھر بار تے سوانی جٹ دے حوالے کر کے مُغل پردیس ٹُر پیندا اے۔ پچھے جٹ روز رات مغل دے گھر جا اوہدی سوانی نال چوبر کھیڈ کے یاں کہانیاں سُنا کے ویلا لنگھاؤندا اے۔ آل دوال دے وسنیک جا راجے نوں چُغلی کر دے نیں، جو ایہہ گل ٹھیک نہیں جٹ دا اکلیاں مغل دی سوانی نال رہنا۔ راجہ آکھدا جو مغل آپ گھر بار جٹ حوالے کر کے گیا اے پر پھیر وی پہلاں میں آپ کھوج کراں گا جے کوئی بھیڑ ویکھاں تاں فیصلہ کراں گا۔ راجہ مُغل گھر لُک گیا ٹوہ لاون لئی، جٹ آیا ساری رات دوویں جی (جٹ تے مغل دی سوانی) چوبر کھیڈے، دھمی ویلے جٹ اپنے گھر ٹُر گیا تے مغل دی سوانی سوں گئی۔ ہُن راجہ روز راتیں آبہوے تے لُک ویکھے دوہاں نوں۔ جدوں مغل دیس پرتیا تاں راجے دوہاں نوں دربار سدیا تے اوہناں دی یاری دی ڈھیر سلاہنا کیتی تے اوہناں توں منگ کیتی جو راجے نوں وی اپنا بیلی بناون چا۔ دوہیں (مغل تے جٹ) انکاری ہوئے تے آکھن لگے توں راجہ ہیں تے اساڈے نال تیرا یاری کماون اوکھا اے پر راجہ تاں ہویا راجہ اوہ ضِد وضِدی اوہناں دا یار بن گیا۔ ویکھو راجے یاری وی دھونس نال کر دے نیں۔

مغل تے جٹ نال یاری کر کے راجہ بڑا راضی ہویا تے خوش پھرے اپنے ایہناں بیلیاں نال۔ اک دیہاڑے تریوے (3) حوض تے نہاون گئے۔ نہا کے باہر نکلے تے جٹ نے مُغل دے کپڑے پا لئے، مغل نے راجے دا لباس پا لیا۔ اخیر تے راجہ حوض وچوں باہر نکلیا تے اوس مغل نوں آکھیا توں میرے کپڑے پا لئے نیں۔ ایہو پرکھ ویلا سی یاری دا تے راجہ تھِڑک گیا۔ اوس اپنے پہناوے نوں یاری توں ودھ جانیا تے جٹ دے کپڑے پاون توں انکاری ہویا۔ راجہ اُتلے میل دا جی اے اپنے مہنگے کپڑے لتے پاروں۔ ہُن جے اوہ جٹ دے کپڑے پالیندا اے تاں راجہ نہیں دِسدا۔ راجہ تاں ہے ای اوہ اپنے وکھالے پاروں۔ ایہہ مہنگ پہراوا ای تاں راج اے سو اوس انکار کر دتا جٹ دے کپڑے پاون توں تے جٹ تے مغل نے راجے نوں اپنی یاری توں باہر چا کیتا۔ یاری اصلوں جیوندے جیئاں دا کم اے۔ اپنا آپ تج کے یار، یار دے رنگ رنگیا

ہوندا اے تاں یاری نبھدی اے۔ حاکم میل اجیہے سچے رشتیاں توں سکھنا ہو کے ای حکومت کر سکدا اے۔ وکھر پ ای تے سیہان اے حاکماں دی۔ ایس وکھریویں نوں گوا بہن تاں کیہ وِتھ اے جٹ تے راجے وچکار۔ لوک سیانف وچ ایہہ گلاں مڈھوں شامل نیں سو مغل تے جٹ لئی راجے دا ایہہ ورتاوا کوئی اچرج نہیں سی:

مُغل جٹ دوئیں ہس کر بولے　　راجا تیرا من کیوں ڈولے
نہیں پرواہ اسانوں کائی　　تیری یاری توں ازمائی
کپڑے دا توں کیتوں وچار　　کدن اساڈا ہوسیں یار
یاری وچ جے فرق جتیوے　　تاں جامے دا ہوس کتیوے
جے توں اساڈا ہوندوں یار　　کاہے نوں کر دیوں بیچار
چھوڑ گئے راجے نوں دوئیں　　آپس دے وچ دوویں اوئیں (5)

راجے دے ٹکراء وچ جٹ تے مغل دی یاری مثالی اے۔ دوواں دا وساہ پکا اے اک دوجے تے۔ اک لمے چر پچھوں جد مغل گھر پرتدا اے تاں اوہدی نار اندروں بولدی اے کہ جے اُٹھ کے تیرے لئی کُنڈی کھولاں تے تیرا یار جاگدا اے۔ مغل نار نوں ولدا دیندا اے توں میرے یار دی نیندر نہ خراب کریں میں سویرے گھر آ جاواں گا:

جاں جٹ سُتے دو جھٹ گئے　　مُغل ہوریں آء حاضر پئے
لگے بوہے نوں کھڑکاون　　کوکن سدن تے کُرلاون
تب مُغلانی بولی بات　　توں تاں آئیوں ادھی رات
میرے پٹ تے تیرا یار　　سِر دھر سوتا ہے تکرار
جے آکھیں تاں اُسے جگاواں　　سر چا بوہا کھولن آواں
جاگے باجھ جگائیں ناہیں　　میں آواں گا گھریں صباحیں
رات لگھیساں باہر وار　　خلل نہ دیویں میرے یار (6)

مغل پردیس نوکری لئی جاندا ہویا گھر دی راکھی دا ذمہ جٹ نوں کیوں دے کے گیا اے؟ ایہہ پُچھ وی تگڑی اے جو کیہ اوہنوں اپنی نار تے اعتبار نہیں تے اوہ جٹ نوں راکھی بٹھا گیا اے؟ یاں آل دوال نوں جاندا ہویا گھر بار جٹ دے سُپرد کر گیا اے جو پچھوں سوانی کلی تنگ نہ

ہووے۔ کھوہ کھس تے مل مالکی والے ایس ویہار وچ کھٹی بے وساہی دی اے بس ہور کجھ وی نہیں۔ سوانی دے رویّے توں وی جاپدا اے جو اوہ وی ایس معاملے وچ راضی اے۔ اپنے کھسم نال کہ مرد دی راکھی ضروری اے تے کسے اک دے ناویں لگیا رہن وچ ای اوس دا بچا ہے۔ دھرو دھنگان ہر طاقت والے دا حق اے تے جے ماڑا، ماڑے دے نال کھلوتا دِسدا اے تاں آل دوال وسن والے ایس گل تے راضی نہیں۔ جٹ نے مغل دے گھر دی ذمے داری سانبھی ہوئی اے تے یاری نبھاؤندا اے پیا۔ جٹ دے ایس کم نوں لوکیں سلاہوندے نہیں سگوں اوہناں دی اکھ اوہناں نوں کجھ ہور وِکھا کے ٹکراء ول کھڑدی اے پئی۔ جے قصہ کار اٹھارہویں صدی دا اے تاں اوس ویلے دے سیاسی حالات کھُلے پئے نیں قصّے وچ۔ ایہہ صدی پنجاب وچ راج دربار نال لوک ٹکراء دی صدی اے۔ جنساں، رسداں تے چیزاں وستاں اُگاون بناون والے میلاں اُتے بھار ودھ گیا اے۔ پیداوار چوکھی کرن دی دھنگان چڑھ پئی اے۔ ٹیکساں چ وی وادھا ہو گیا اے۔ ہین میلاں اُتے سختی ودھ گئی اے۔ محنتی خلقت لئی وگار جھلنی اوکھی ہو گئی ہے، اوہنوں کم چھڈنے پے گئے نیں۔ سختی توں بچن لئی لُکاں بنانیاں پے گئیاں نیں۔ جیہڑی لوکائی کماں وچ اے اوہ بجھی پئی اے۔ اک ست کے محنتی میل ہتھیار چکن تے آ گئے نیں۔ اوہناں دا رِزق بدھا پیا اے رجے پجے میلاں دے بھنڈاراں وچ تے ترٹا ساہ ست سختی گیراں دے ساہواں وچ۔ محنتی خلقت آپوں اُگراہی کرن چڑھ کھلوتی اے جتھے بند ہو کے ہتھیار چا کے راج دربار دی طاقت نال تھاؤں تھاں بھیڑ مچ کھلوتے نیں اوہدے۔ حاکمی اپنی کل جمع جتھہ لے کے خلقت نوں ٹھلن کھلو گئی اے۔ اوس ظلم تروڑن دی اخیر کر دتی اے۔ باہر دِیاں شاہیاں نوں وی دھاویاں دیاں سداں مارن لگ پئے نیں اوہدے امیر وزیر۔ اٹھارہویں صدی وچ مغل حاکم سن تے شہری جماعت دا حصہ وی۔ جٹ واہی وان سن۔ دوہاں دی یاری دا ہونا اک اجوڑ میل وی اے۔ قصہ کار دو وکھرے میلاں دے لوکاں دا آپسی جوڑ ای نہیں وکھاؤندا سگوں یاری لئی ونگی وی دیندا ہے جو یاری ہووے تے انج ہووے خورے ایہہ اجوڑ یاری سینت اے جو عام مغل دی عام جٹ نال یاری اے۔ لڑائی حاکم میل دی اے واہکاں کمیاں دے نال۔ ہیٹھلے میل دا کوئی اجیہا پواڑا نہیں اے۔

قصہ کار نے اِک نویکل ایہہ رکھی اے قصے اندر، جو پورے قصے وچ کوئی ناں نہیں لبھدا۔ پہلی حکایت وچ بس دو یاراں دی گل اے ناں کوئی نہیں۔ دوجے وچ جٹ، مغل دا کوئی ناں نہیں

اے۔ ایہہ کون نیں جو قصے وچ تاں آ گئے نیں پر ناں وہو نے نیں؟ کیہ ایہہ اوہ ماڑا میل تاں نہیں جو اکو ناں نال ای سدیا جاندا اے۔ ناں تاں اُچ میل والیاں دے ہوندے نیں جو اوہناں دی وکھری پچھان کراوندے نیں۔ ایہہ محنتی تے کامے اکو رنگ رنگے اکو ناں نال ای سیہانے جاندے نیں، یاں ایہناں دی سیہان ای کم پاروں اے سو ناں دی لوڑ ای نہیں اے۔ دوجے، قصہ کار نے مذہب دی گل کدھرے وی نہیں کیتی جو مغل مسلمان اے یا جٹ سِکھ اے۔ ایہہ گل اوس پڑھنہار اُتے چھڈی اے اوہ جیویں چاہوے سمجھے۔ یاں فیر ایہہ وی ہو سکدا اے جو قصہ کار ایہناں ناواں تے مذہباں توں ہٹ کے بندے تے جو واپر دی اے پئی اوس ول دھیان دیواؤندا اے۔

قصہ بیان کرن دا ڈھنگ بہت سادہ اے۔ جاپدا اے جیویں کوئی عام بندا کسے عام بندے نوں گل سُنا رہیا اے۔ عام سوچ اے۔ بولی لہندے دی سرل ورتی اے۔ ردیف قافیہ قائم اے۔ قصے وچ تشبیہ استعارہ ایویں ناں دا ای اے۔ جیویں مغل دی ووہٹی دی تعریف وچ لکھدا اے:

سُندر نار مغل دی آہی چشماں خنجر زُلفاں پھاہی
ڈِٹھیاں سادھاں دا دل موہے ہور نار اُس نال نہ سوہے (7)

ایس قصے دی پڑھت نال ایہہ تاں صحی ہوندا اے کہ ایہہ حافظ برخوردار اوہ نہیں اے جیہنے قصہ ''سسی پنوں'' تے ''مرزا صاحباں'' لکھیا اے۔ دسیا جاندا اے کہ حافظ برخوردار ناں دے ہور وی شاعر ہوئے نیں۔ وڈیاں شاعراں دے ناں تے سادے شاعر شاعری کردے آئے نیں۔ ایہہ وی ریت رہی اے جو اپنی شاعری وڈیاں شاعراں دے ناویں لا دینی تے اپنا ناں ظاہر نہ کرنا۔ وڈے کلاسیکل شاعراں دی شاعری وچ اجیہا رلا کیتا گیا اے۔ ایہہ وی معاملہ انج دا ہو سکدا اے۔ جنا کوئی شاعر لوکائی وچ مقبول ہوندا سی اوہناں ای اوہدے ناں نوں ورتن والے وی ہوندے سن۔ حافظ برخوردار دی لکھی سسی تے مرزا صاحباں دا قصہ شاعر دے خیال تے فن دا پکا پیڈھا ثبوت نیں۔ حافظ برخوردار بہت باریک تے پرت دار ہنر ورتیا اے۔ اکہری گل نہیں کیتی۔ خیال کیتا جا سکدا اے کہ ایہناں توں پچھے سادے شاعراں نے ایہناں دے ناں تے قصے لکھے ہوون جِس وچ ایہہ قصہ مغل و جٹ وی شامل اے۔

حوالے

1- برخوردار، حافظ: قصہ مُغل و جٹ؛ میاں چراغ الدین تاجر کتب،لاہور (مطبع وکٹوریہ)، 1884ء ص2

2- ایضاً ص2

3- ایضاً ص3,4

4- ایضاً ص5

5- ایضاً ص11

6- ایضاً ص9,10

7- ایضاً ص6

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:69, July-Dec. 2012, pp 67-74

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2012ء، مسلسل شمارہ 69

پنجابی صوفیانہ شاعری وچ مرشد دا تصور

ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق
اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی،
پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

Punjabi Sufeyana Shaeri Vich Murshid da Tasavur

Abstract

Concept of ''Murshid'' is very important is tradition in Punjabi classic Sufi poetry. Infect Punjabi classic poetry is incomplete without it. The researcher not only tried to accentuate the concept of ''Murshid'' but has also laid emphasis on its need and importance. And has described how other Sufi poets observe this.

....

تصوف اوہ عالمگیر حقیقت اے جو دنیا دے مختلف مذہباں تے تہذیباں وچ کسے نہ کسے حوالے یاں شکل وچ شامل رہی اے۔ تصوف نوں یونان دے آرفیس نامی شخص نال منسوب کیتا جاندا اے۔ جیہنے پہلے واری ایس مقصد لئی مختلف درس گاہواں قائم کیتیاں جیہناں وچ اوہ تصوف دے حوالے نال اپنے افکار و نظریات دسدا سی۔ ایہناں تعلیمات وچ روح تے خدا دے درمیان تعلق دے حوالے نال مختلف توجیہاں پیش کیتیاں جاندیاں۔ ایہہ چھیویں ستویں صدی قبل مسیح دی گل اے۔ ایس توں بعد فیثا غورث نے ایس حوالے نال آرفیس دی فکر نوں کجھ تبدیلیاں نال

اگے ٹوریا۔ جیہڑا باقاعدہ اک دبستان دی شکل اختیار کر گیا۔ فیر فلاطینوس (نوافلاطونی) نے ایس فکر نوں نمایاں طور تے پیش کرن وچ اہم کردار ادا کیتا۔ جیویں کہ بشیر احمد ڈار اپنے اک مضمون وچ فلاطینوس بارے لکھدے نیں:

> ''حقیقی معنوں میں وہ ایک صوفی ہے اس نے مشرق اور مغرب کی تمام فکری کاوشوں اور مغربی افکار سے استفادہ کیا اور ان کی بنا پر اپنا نظامِ فکر پیش کیا۔ عیسائیوں اور مسلمانوں میں تصوف کی جو شکل رائج ہوئی اس کی تعمیر و تشکیل میں اس کا بہت بڑا حصہ ہے۔'' (1)

یہودیت، عیسائیت تے بُدھ مت وی علم تصوف توں متاثر ہوئے بنا نہ رہ سکے۔ جد کہ اسلام وچ علمِ تصوف دا باقاعدہ آغاز دوسری صدی ہجری توں ہویا۔ اویس قرنی، حسن بصری، رابعہ بصری، فضیل بن عیاض جیہے بزرگ مُڈھلے صوفیاں وچ شامل نیں۔ جتھوں تیکر ہندوستان دا تعلق اے ایہدے بارے آکھیا جاندا اے پئی اپنشد تصوف دے حوالے نال قدیم ترین لکھت اے جیہدا لکھتی ویلا وی اٹھویں صدی ق م متھیا جاندا اے۔ اپنشداں دی تعلیم دا مرکزی نقطہ ''برہمہ گیان'' سی جیہنوں اسیں عرفان ذات حق دا ناں دیندے آں۔ فیر اسلام تے مسلمان صوفیاں دی آمد نال ہندوستانی تصوف وچ اسلامی تصوف دے کجھ رنگ وی نتر کے سامنے آئے۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ تصوف دا بنیادی نقطہ (یعنی رب دا قرب حاصل کرنا) اکو ای اے پر ہر مذہب دے وکھرے عقائد تے رسومات پاروں مختلف مذہباں دے تصوف دے طریقۂ کار وچ کجھ وکھریواں ضرور وکھالی دیندا اے پر ایہہ تصوف اک اجیہی عالمگیر صداقت اے جیہنوں دنیا دے ہر عقیدے یا مذہب وچ کسے نہ کسے حوالے نال عمل دخل ضرور حاصل اے تے نہ ای ایہدی اہمیت توں کسے صورت انکار ممکن اے۔ ایس لئی برٹرینڈ رسل نے آکھیا سی کہ:

> (ترجمہ) ''دنیا وچ جنے وی وڈے وڈے فلسفی ہوئے نیں اوہناں ساریاں فلسفے دے نال نال تصوف دی ضرورت تے اہمیت دا وی اعتراف کیتا اے۔''

تصوف دی ایس عالمگیریت دی جیہڑی اک وڈی وجہ سمجھ وچ آوندی اے اوہ ایہہ وے پئی ایس راہ تے ٹردیاں خدا دی ذات دا بندے نال تعلق محبّ تے محبوب والا بن جاندا اے یعنی اوہ محبّ جیہنوں عام اصطلاح وچ اسیں صوفی آکھدے ہاں تے دنیا دے ہر دھرم دے صوفی دا

مقصد اکو ہوندا اے، عرفان ذات حق یا برہمہ گیان۔ ایہد ے لئی اوہ کیہڑا طریقہ اختیار کردا اے ایہہ وکھرا ضرور ہوسکدا اے۔ تصوف کیہ اے؟ ایس پکھوں اسیں تصوف دیاں مختلف عالماں تے صوفیاں ولوں کیتیاں جان والیاں وکھو وکھ تعریفاں نوں تے اوہناں دے مختلف پہلوواں نوں سامنے رکھیے تے ایہدا سدھا جیہا مطلب ایہو سامنے آوَندا اے کہ انسان دے باطن دی صفائی، اوہدی تعمیر تے اصلاح۔ ایس ظاہر تے باطن دی صفائی راہیں ہی اک فرد یاں صوفی عرفانِ حقیقت یا برہمہ گیان حاصل کردا اے پر ایس منزل تے اپڑن توں پہلاں اوہنوں ہر قسم دی طمع، لالچ، حرص، بغض، نفسانی خواہشات، لوبھ تے ہنکار توں پاک ہونا پیندا اے۔ مولانا رومی نے آکھیا سی کہ:

ہر کرا جامہ ز عشقے چاک شد
او ز حرص و آز کلی پاک شد(2)

یعنی ایہد ے وچ تزکیہ نفس نوں بنیادی حیثیت حاصل اے۔ جیویں صحابہ کرامؓ نے آپؐ دی صحبت وچ بیٹھ کے اپنی ذات دا تزکیہ کیتا انج ای ایس راہ دے پاندھی اللہ دے خاص بندیاں دی صحبت وچ بیٹھ کے مختلف منزلاں طے کر کے عرفان ذات حق حاصل کردے نیں۔ میاں محمد بخش ہوراں سیف الملوک وچ ایہنوں فقیر دیاں ست منزلاں تے تریہہ وادیاں وی آکھیا اے جیہناں وچوں اک صوفی نوں عرفان ذات حق لئی لنگھنا پیندا اے پر ایہناں منزلاں وچوں کامیابی نال لنگھن لئی کسے ماہر آگو دا ساتھ ضروری اے۔ سلیم یوسف چشتی لکھدے نیں:

"تزکیہ نفس بھی ایک فن ہے اور بہت مشکل فن ہے تو یہ فن کسی ماہر فن کی صحبت کے بغیر کس طرح حاصل ہوسکتا ہے۔" (3)

کیوں جے تصوف علم توں بوہتا عمل اے۔ ایس لئی ایس سفر نوں کسے آگو یا راہنما دے بغیر طے نہیں کیتا جاسکدا۔ ایس سفر دے پاندھی یعنی سالک دی اگوائی کرن والے نوں مرشد آکھیا جاندا اے تے مرشد ای اوہ ہستی اے جیہڑی سالک نوں عرفان ذات تیکر اپڑان دی راہ وچ آوَن والیاں ساریاں منزلاں وچوں کامیابی نال پار اتارن لئی اوہدی تربیت کردی اے۔ جے خالصتاً اسلامی نقطہ نظر نال وی ویکھیا جاوے تے فیر وی سانوں قرآن پاک دیاں مختلف آیتاں تے احادیث نبویؐ توں کسے آگو یاں مرشد دے ہتھ اُتے بیعت کرن دا جواز مل جاندا اے۔ جیویں کہ قرآن مجید دے چھبیویں پارے دی دسویں آیت وچ رب تعالیٰ فرماندے نیں:

إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللّٰهَ يَدُ اللّٰهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ

ترجمہ: جیہڑے ہتھ اُتے ہتھ رکھ کے اقرار کردے نیں تیرے نال اوہ ضرور ہتھ اُتے ہتھ رکھ کے اقرار کردے نیں جیہڑا اللہ نال، اللہ دا ہتھ اے اوہناں دے ہتھاں اُتے۔ (4)

جتھوں تیکر مرشد نال محبت تے عقیدت دا تعلق اے، اودوں تیکر کوئی صوفی یا سالک منزل تے نہیں اپڑ سکدا جدوں تیکر اوہ اپنا سبھ کجھ مرشد دی ذات نوں نہ متھے۔ یعنی ایتھے آ کے اوہدی اپنی ذات دا وجود ختم ہو جاندا اے۔ جیویں صحابہ کرام نے نبی ﷺ دی محفل تے صحبت وچ بیٹھ کے اپنے باطن نوں صاف کیتا۔ انج ای اک سالک اک کامل مرشد دی صحبت وچ رہ کے اپنی ذات دا تزکیہ کردا اے۔ مرشد دی ضرورت تے اہمیت بارے مولانا روم لکھدے نیں:

پیر را بگزیں کہ بے پیر ایں سفر
ہست بس پر آفت و خوف و خطر
مولوی ہرگز نہ شد مولائے روم
تا غلام شمس تبریزی نہ شد (5)

مرشد دی اہمیت بارے وارث شاہؒ آکھدے نیں:

بناں مرشداں راہ نہ ہتھ آوے دودھ باجھ نہ رِجھدی کھیر میاں (6)

تے حضرت سلطان باہوؒ دا خیال اے:

جاگ بنا دودھ جمدے ناہیں بھاویں لال ہوون کڑھ کڑھ کے ہُو (7)

پر ایتھے ایہہ گل وی ذہن وچ رکھنی چاہی دی اے کہ بیعت بجائے خود مقصد نہیں بلکہ اک خاص مقصد دا ذریعہ ہوندی اے تے کامل مرشد دا کم وی ایہو ہوندا اے کہ اوہ اک سالک دی تربیت تے اوہدا تزکیہ کر کے اوہدا تعلق رب نال جوڑ دیندا اے۔ سلسلہ چشتیہ دی بزرگ ہستی حضرت علی اصغر چشتی صابریؒ (لاہور) دا فرمان اے کہ کامل مرشد اوہ ہوندا اے جیہڑا مرید دا تعلق اپنے نال نہیں سگوں رب نال جوڑ دیندا اے تے اوہدا ہتھ رسول ﷺ دے ہتھ وچ دے دیندا اے۔

جتھوں تیکر مرشد نال محبت تے عقیدت دی گل اے ایہدے بارے وی مختلف مکاتب فکر دے عالماں دیاں بے شمار راواں ملدیاں نیں۔ جیویں مولانا اللہ یار خاں جیہڑے سلسلہ نقشبندیہ اویسیہ دے نامور بزرگ نیں اوہ مرشد دے مقام تے مرتبے دی نینہہ ایس قرآنی آیت

اُتے رکھدے نیں کہ ''اے ایمان والیو! اُچی نہ کرو واج اپنے پیغمبر دی واج نالوں''[8] ایس توں وکھ اوہ لکھدے نیں پئی صحابہ کرام جدوں نبی پاکﷺ دی محفل وچ بیٹھدے سن تے اوہناں دی حالت انج ہوندی سی جیویں اوہناں دے سراں اُتے پرندے بیٹھے ہون۔ ایسے طرح مولانا اشرف علی تھانوی اپنی کتاب ''شریعت تے طریقت'' وچ مرشد تے سالک دے رشتے نوں نبی پاکﷺ تے صحابہؓ دے درمیان پائے جان والے ادب آداب تے عقیدت دے پس منظر وچ بیان کردے نیں۔ مُڈھلے طور تے فنا فی المرشد دی منزل ایس لئی ای کروائی جاندی اے تاں جے عشق حقیقی دے پاندھی نوں عشق کرن داول تے ڈھنگ آ جاوے۔ کیوں جے ایس راہ وچ عشق دا جذبہ بنیادی اہمیت رکھدا اے۔ ایس ساری تفصیل دے بیانن دا مقصد ایہہ سی کہ پنجابی صوفی شاعراں دے ہاں پائے جان والے تصور مرشد نوں سمجھن وچ آسانی ہو جائے۔ کیوں جے پنجابی دی کلاسیکی شعری روایت نوں ایس حوالے نال خاص مقام حاصل اے کہ ایہہ اُڈھ ای صوفیانہ شعری روایت نال بجھا اے۔ پنجابی صوفی شاعراں نے جتھے تصوف دے اڈو اڈ موضوعات نوں اپنی شاعری دا حصہ بنایا اے، اوتھے اوہناں دے کلام وچ اپنے مرشد بارے محبت تے عقیدت دا اک وکھرا ای رنگ وکھالی دیندا اے۔ پنجابی دی صوفیانہ شاعری وچ تھوڑے بہت فرق نال مرشد دا تصور سارے شاعراں کول اکو جیہا ملدا اے۔ پنجابی دی کلاسیکی شعری روایت دے پہلے شاعر بابا فریدؒ جی متھے جاندے نیں۔ جیہڑے کہ تصوف دے اک وڈے سلسلے چشتیہ نال وابستہ سن۔ اوہ خواجہ قطب الدین بختیار کاکیؒ دے ہتھ اُتے بیعت سن۔ اپنے اک شلوک وچ لکھدے نیں:

کاگا کرنگ ڈھنڈولیا ، سگلا کھایا ماس
ایہہ دوءِ نیناں مت چھوہیو پر ویکھن کی آس[9]

مرشد نوں دم دم ویکھن دی جیہڑی چاہ دا ذکر بابا فرید ہوراں کیتا اے ایہہ فنا فی المرشد دی ای منزل اے۔ ایس منزل اُتے عشق مجازی تے عشق حقیقی اک مک ہو جاندے نیں۔ دراصل فنا فی المرشد دی منزل ای اوہ مرکز اے جتھوں سالک عشق مجازی دے نال نال عشق حقیقی دا ڈھنگ تے سلیقہ وی سکھدا اے۔ اک پاسے مرشد دی ذات مخلوق دی نمائندگی کر دیاں ہویاں عشق مجازی دا سمبل بن دی اے تے دوجے پاسے فنا فی اللہ دی منزل نوں جان والے پندھ دی پہلی پوڑی بن کے عشق حقیقی نال تانے بانے جوڑ دی اے۔ بابا نانک جی وی ایہہ گل اپنے ڈھنگ وچ انج

کر دے نیں:

بن ست گرو کنے نہ پائیو بن ست گرو کنے نہ پائیا
ست گرو وچ آپ رکھیوں کر پرگٹ آپ سنائیا(10)

ترجمہ: گرو کے بغیر نہ پہلے کسی نے خدا پایا تھا نہ اب پائے گا۔ خدا شبد میں مضمر ہے گرو نے اسے نمایاں کیا اور شبد سنا دیا۔ گورونانک جی نے اپنی تعلیمات وچ ایہو گل دسی اے کہ جیویں جیویں منس مرشد دے فیض تے تربیت دے نال نال حق دا ناں سندا اے تیویں تیویں اوہ ایہدے وچ کھو جاندا اے تے انج اوہنوں سچ، صبر تے گیان حاصل ہو جاندا اے تے اوہ ایس انھے سمندر وچوں راہ لبھ لیندا اے۔

ساڈے صوفی شاعری عرفان حقیقت لئی اک سچے تے کھرے آ گو دی اہمیت اُتے زور دیندے آئے نیں۔ سلسلہ نوشاہیہ دے امام حضرت نوشہ گنج بخشؒ ہوراں دا کہن اے:

مرشد ہوئے لطف ملدا مرشد ہوئے لطیفہ
مونہہ مرشد دا مصحف سچا ایہو صحیح صحیفہ
دم دم مرشد پاک صلاحیے ہور نہ اساں وظیفہ
نوشہ مرشد سچا ملیا حق دا پاک خلیفہ(11)

جدوں کہ شاہ حسینؒ (مادھو لال حسین) مرشد دے عشق وچ انج ڈُبے وکھالی دیندے نیں:

صاحبا! میں تیری ہو مٹّی آں
منوں نہ وساریں مینوں میں ہر گلوں چنگّی آں
اوگن ہاری گن ناہیں بخش کرے تاں چھُٹی آں
جیوں بھاوے تیوں راکھ پیارے دامن تیرے لگی آں
جے توں نظر مہر دی بھالیں چڑھ چوبارے سُتی آں
کہے حسین فقیر سائیں دا در تیرے دی کُتی آں(12)

شاہ حسینؒ اپنی ایس کافی دے آخری مصرعے وچ اپنے آپ نوں محبوب دے در دی کُتی آکھ کے اپنی ذات دی نندیا کر دیاں عقیدت، محبت تے سرشاری دی انتہا تے اپڑ جاندے نیں۔ مرشد دے حوالے نال ایہو سک تے تڑپ سانوں سلطان باہوؒ کول وکھالی دیندی اے۔ اوہ

آکھدے نیں:

ایہہ تن میرا چشماں ہووے مرشد ویکھ نہ رجاں ہُو
لُوں لُوں دے مُڈھ لکھ لکھ چشماں ہِک کھولاں ہِک کجاں ہُو
اتنیاں ڈٹھیاں صبر نہ آوے ہور کِتے ول بھجاں ہُو
مرشد دا دیدار ہے باہو مینوں لکھ کروڑاں حجاں ہُو(13)

ایہہ وی فنا فی المرشد دی کیفیت دا ای اک رنگ اے جیہدے وچ نہ صرف مرشد دی طلب تے سک دا جذبہ ہڑھ وانگوں ٹھاٹھاں پیا ماردا اے بلکہ ساریاں عبادتاں تے ریاضتاں مرشد دے قرب تے دیدار تے آکے مکدیاں وکھالی دیندیاں نیں۔ ایہو کیفیت علی حیدرؒ کول وکھالی دیندی اے۔ کہندے نیں:

دین ایمان توں سمجھ آپے، میرا دین وی توں ایمان وی توں
سکا سوہرا خویش قبیلڑا، ساک وی توں تے سین وی توں(14)

تاں بلھے شاہؒ اپنے مرشد دی عظمت تے وڈیائی وچ ڈُبے نعرہ ماردے نیں کہ:

عرش منور بانگاں ملیاں سُنیاں تخت لاہور
شاہ عنایت کنڈیاں پائیاں لک چھپ کھچدا ڈور (15)

ایہہ تے سن مرشد دے حوالے نال سک تے وصل دیاں بانگاں، جدوں کہ خواجہ غلام فریدؒ اپنے مرشد توں ہر شے وارن نوں اپنا فخر سمجھدے نیں:

چشماں فخر الدین مٹھل دیاں تن من کیتا چُور
گھول گھتاں میں فخر جہاں توں جنت حور قصور(16)

مُکدی گل ایہہ کہ مرشد نال محبت ای صوفی دی منزل اے تے صوفی شاعراں دی حیاتی تے کلام دوویں ایس گل دی گواہی دیندے نیں کہ صوفی جیوں جیوں عرفان دیاں منزلاں طے کردا جاندا اے اوہدا تعلق اپنے مرشد نال گوہڑا تے مضبوط ہوندا جاندا اے۔ کیوں جے فنافی المرشد توں فنافی اللہ تک دیاں ساریاں منزلاں تیکر رسائی تے وسیلے دا ذریعہ اوہ اپنے مرشد نوں ای مِتھدا اے۔

حوالے

-1 سعید محمد سید (مرتب): مرآت العاشقین؛ مترجم صاحبزادہ غلام نظام الدین، اسلامک بک فاؤنڈیشن، 1977ء ص 125

-2 یوسف سلیم چشتی، پروفیسر: تاریخ تصوف؛ دارلکتاب، لاہور، ص 2

-3 ایضاً ص 118

-4 ہدایت اللہ، مولانا: قرآن مجید مترجم پنجابی؛ پنجابی ادبی لیگ، لاہور، ص 515

-5 عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر: حضرت نوشہ گنج بخش؛ مکتبہ نوشاہیہ، جہلم، 2009ء ص 352

-6 عبدالعزیز، شیخ (مرتب): ہیر وارث شاہ؛ پنجند اکیڈمی، لاہور، 1989ء ص 139

-7 نذیر احمد، ڈاکٹر (مرتب): کلام سلطان باہو؛ پیکجز لمٹیڈ، لاہور، 1990ء ص 22

-8 ہدایت اللہ، مولانا: قرآن مجید مترجم پنجابی؛ ص 518

-9 محمد آصف خاں۔ آکھیا بابا فرید نے؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، 2001ء ص 237

-10 جودھ سنگھ، بھائی: کلام گورو نانک مع اردو ترجمہ؛ بک ہوم، لاہور، 2006ء ص 87

-11 عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر: حضرت نوشہ گنج بخش؛ ص 476

-12 مقصود ثاقب (مرتب): کلام مادھو لال حسین؛ سچیت کتاب گھر، لاہور، 2007ء ص 27

-13 سید نذیر احمد، ڈاکٹر (مرتب): کلام سلطان باہو؛ پیکجز لمیٹڈ، لاہور، 1999ء ص 10

-14 علی حیدر: کلیات علی حیدر؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، 1988ء ص 121

-15 محمد آصف خاں (مرتب): آکھیا بابا فرید نے؛ ص 317

-16 طاہر محمود گوریجہ، خواجہ: (ترجمہ و تحقیق) دیوان خواجہ فرید؛ الفیصل پبلشرز، لاہور، 2002ء ص 284

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:69, July-Dec. 2012, pp 75-94

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2012ء، مسلسل شمارہ 69

نسیم حیدر نسیم گورایہ: حیاتی تے پنجابی شاعری

اقبال حسین
لیکچرار شعبہ پنجابی،
گورنمنٹ وارث شاہ ڈگری کالج، جنڈیالہ شیر خاں

Naseem Haider Goraeya: Hayati tay Punjabi Shaeri

Abstract

Naseem Haider Naseem Goraya (1948-2006) is a newly discovered poet of Punjabi. He has demonstrated remarkable mastery of Punjabi ghazal, geet and nazm at the same time. So far no research work has appeared that evaluates his art and personality. The present article makes an analytical and critical evaluation of his works and it is hoped it will help the reader determine his true position as a poet in the Punjabi Literature especially in relation to his times by placing the things in the right context. His Punjabi ghazals (lyrics) occupy a unique position among the Punjabi ghazals of his times, so is the case with his Punjabi nazms which are a conspicuous success among the present day Punjabi nazms. His geet (songs) also enjoy a high place among the Punjabi songs of today.

....

نسیم حیدرنسیم گورایہ ہوراں دا اصل ناں غلام حیدر گورایہ اے تے ایہہ 13/ اپریل 1948ءنوں بہاول بخش گورایہ ہوراں دے گھر پیدا ہوئے۔ ایہناں دی جنم بھومی ضلع گوجرانوالہ تحصیل کامونکے جی ٹی روڈ ساہدوکے توں چڑھدے پاسے قریباً پنج کلومیٹر دے فاصلے تے پنڈ ٹھرانوالی اے۔[1] میٹرک کرن توں بعد سرکاری نوکری دی تلاش وچ کئی تھاواں تے دھکے ٹھیڈے کھاندے رہے۔ سرکاری نوکری تے نہ ملی اک دو تھاواں تے پرائیویٹ نوکری کردے رہے۔ بالآخر رزاق کنسٹرکشن کمپنی وچ باقاعدہ ملازم ہو گئے۔[2] 1976ء وچ ایہہ کمپنی شیخوپورہ لاہورروڈ تے فیکٹریاں وغیرہ تعمیرکرن دا کم کردی سی۔ کمپنی دا مالک حاجی عبدالرزاق بڑا نیک تے خدا ترس آدمی سی۔ نسیم گورایہ وی اپنے مالک نال بڑا پیار کردا سی، او ہنے اپنے مالک لئی اک خوبصورت نظم وی لکھی،[3] تے اپنے آخری ساہواں تک ایسے کمپنی نال اپنا رشتہ قائم رکھیا۔

نسیم حیدر گورایہ نے دو شادیاں کیتیاں۔ پہلی شادی مارچ 1973ء وچ اپنے رشتے داراں وچ کیتی۔[4] شادی توں چند سال بعد 1978ء وچ اپنے پنڈ (ٹھرانوالی) چھڈ کے بیوی بچے لے کے شیخوپورہ (سلیم کوٹ) آوسّے۔ گورایہ ہوراں نوں شاعری دا بڑا شوق سی تے اکثر راتاں گھروں باہر مشاعریاں وچ گزار دے سن جیہڑا بیگم نوں پسندنہیں سی۔ گورایہ صاحب جدوں وی گھر دیر نال آوَنا تے بی بی ہوراں گھر وچ پٹ سیاپا شروع کر دینا،اک دن گورایہ صاحب گھر دوپہر دا کھانا کھان آئے تے بی بی ہوراں تندوری تائی ہوئی سی،تندور دا بالن اوہ کاغذ سن جیہناں اُتے گورایہ ہوراں دا شعری کلام درج سی تے اپنے استاد ڈاکٹر رشید انور ہوراں کولوں اصلاح کروائی ہوئی سی۔ فیر ایس موقع تے تندوری نے کیہ تپنا سی گورایہ ہوری آپ تپ پئے تے اوہ ہویا جونہیں سی ہونا چاہیدا،دونواں وچ علیحدگی ہوگئی[5]۔ ڈاکٹر رشید انور ہوراں نوں جدوں ایس گل دا پتا چلیا تے بڑا افسوس کیتا تے ناراض وی ہوئے۔ ڈاکٹر رشیدانورہوراں اگلے سال 1980ء وچ نسیم حیدرگورایہ دا ویاہ زاہدہ نسیم نال کرادتا۔نسیم حیدر گورایہ قریباً58ورہیاں دی عمر وچ 14مارچ 2006ءمنگلوار اللہ نوں پیارے ہو گئے[6] پر ایس دنیا تے اوہ اپنےفن دی وجہ توں زندہ نیں۔

نسیم حیدر گورایہ ہوراں نوں شعرآکھن دا شوق نکی عمرے ای ہو گیا سی اوہ آپ دسدے نیں کہ اک واری ساڈے پنڈ (ٹھراں والی) اک قصے ویچن والا آیا۔ جیہڑا گا کے قصّے ویچدا سی۔ قصّے دا ناں ’’چن معشوق‘‘ سی۔ تے کالا گوجراں (جہلم) دے مشہور شاعر میاں اللہ دتا

ہوراں دالکھیا سی۔ اوس قصے توں متاثر ہو کے میتوں وی شعر کہن دا چسکا پے گیا تے میں وی تُک بندی شروع کر دتی[7]۔ ڈاکٹر رشید انور ہوراں نال اپنی ملاقات بارے لکھدے نیں:

''آج سے تقریباً 35 سال قبل شیخوپورہ میں اردو اور پنجابی زبان کا مشاعرہ ہوا تھا جس میں ملک کے نامور شُعراء کرام نے شرکت کی ان میں ڈاکٹر رشیدانور بھی شامل تھے ان کے حُسنِ اخلاق اور شاعری نے مجھے اتنا متاثر کیا کہ میں نے اُن کی شاگردی اختیار کرنے کا فیصلہ کر لیا مگر رشیدانور صاحب راضی نہ تھے آخر آٹھ برس کی مسلسل کاوش کے بعد انہوں نے مجھے اپنی شاگردی میں قبول کر لیا''۔[8]

نسیم حیدر نسیم گورایہ دی کتاب ''یاداں دے پرچھاویں'' دے سرناویں ہیٹھ 1993ء وچ چھپ کے سامنے آئی۔ ایس کتاب دے 142 صفحے نیں، کلاسیکی روایت نوں سامنے رکھدیاں ہویاں شروع وچ حمد تے نعت توں بعد 25 غزلاں 13 نظماں تے 20 گیت شامل نیں۔ ایس کتاب وچ ڈاکٹر اسلم رانا، پروفیسر عبدالجبار شاکر، حسین شاد تے راجہ رسالو دی رائے موجود اے تے صدیق تاثیر تے یٰسین الفت ہوراں دا منظوم خراجِ تحسین وی شامل اے۔ راقم دی کھوج موجب اک حمد چھ غزلاں دو نظماں تے اٹھ گیت ایس کتاب توں اڈ اوہناں دے ان چھپے کلام دے طور تے ملدا اے۔

نسیم حیدر گورایہ تے اوہناں دی شاعری ساڈے پنڈاں دے وسیب نال جُڑی ہوئی اے تے اوہ اپنے ایہناں پنڈاں نوں ترقی کردیاں ویکھناں چاہندے نیں۔ پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوری آکھدے نیں:

''ترقی پسند لکھاریاں دا سدھا سانواں تعلق سماج تے عوام نال ہوندا اے۔ ایس لئی اوہناں دی رچنا وچ سماجی قدراں نوں خاص اہمیت حاصل ہوندی اے۔ ایہہ سماجی قدراں اوہناں دے طرز احساس دی تبدیلی دا سبب بن دیاں نیں۔''[9]

نسیم حیدر ہوراں کول وی ایہہ احساس تے قدراں موجود نیں۔ اوہناں دیاں غزلاں وچ کوشش، جہاد تے عمل دا درس پایا جاندا اے۔ حسین شاد لکھدے نیں:

''نسیم حیدر نسیم گورایہ وی ایک اجیہا شاعر اے جیہدی طبیعت وی رواں اے
تے وسوں وی پینڈ ورکھدا اے ایس لئی اوہدی شاعری وچ حسن سادگی تے
پُرکاری دے لشکارے تھاں تھاں نظریں آوندے نیں۔ اوہ سادہ تے عملی
زندگی گزارن داعادی اے۔''(10)

محنت تے عمل کرن والا بندہ سچا، سُچا تے کھرا ہوندا اے اوہ منافقت توں دورنس دا اے اج دے دور دی سب توں وڈی بیماری ایہو ای اے جیہڑی کینسرطرح معاشرے نوں اندرواندرکھائی جاندی اے۔ منافقت بھاویں کسے رنگ وچ وی ہوئے ہر دور دے شاعراں ایہدی نندیا کیتی اے تے اوہدے کوجھ توں پردہ چک کے لوکاں دے سامنے لیاندا اے۔ نسیم حیدر نے وی منافقت دی کُجھ ایس طرح نندیا کیتی اے:

اتوں سجن جاپے وچوں کرد جیہا
جیہڑا سانوں لگدا اے ہمدرد جیہا(11)

نسیم حیدر گورایہ نے اپنے توں پہلاں دے غزل گو استاد شاعراں دا ڈونگھا مطالعہ کیتا تے ایہناں جیہڑیاں وی پنجابی غزلاں لکھیاں اوہناں وچ شاہ مراد (1772ء) توں میاں محمد بخش (1907ء) تک تے مولا بخش کشتہ (1955ء) توں پیر فضل گجراتی (1972ء) تیک سبھے اُستاد شاعراں دے رنگاں دا لشکارا ملدا اے۔ گورایہ ہوراں اپنی غزل وچ نہ صرف پنجابی دے پکے پیڈے شاعراں دی غزل دے موضوعاں دی پیروی کیتی سگوں اوہناں دی غزل دی بنتر دی وی تقلید کیتی اے۔

غزل دا تعلق خارجیت دی بجائے داخلیت نال ہوندا اے۔ غزل کسے وی زبان (اردو، فارسی، پنجابی) دی ہووے اوہدے وچ عشق محبت تے پیار دیاں گلاں سموئیاں ہویاں لبھدیاں نیں۔ اج غزل دا موضوع بدل چکیا اے غمِ یار دے نال غمِ روزگار وی پایا جاندا اے۔ معاشرے وچ دوڑ لگی اے، ہر پاسے پھڑلئو پھڑلئو اے دولت اکٹھی کری جاؤ غیرت ناں دی کوئی چیز نہیں۔ پیارمحبت ختم ہو کے رہ گیا اے صرف اپنیاں ضرورتاں دی وجہ توں اک دوجے دے نیڑے نیں تے ہرٹکڑے تے کھاندے پیندے بندے نال رشتے داری گنڈ دے تے دس دے پھردے نیں:

لوڑاں دی سولی چڑھ جاون روز انملّے ہاسے
عشق محبت جھوٹھے قصے دردسری دیاں گلاں(12)

نسیم حیدر دیاں غزلاں وچ وی ایہہ مضمون نظر آوندا اے، لگدے چارے بندہ کسے نوں نیڑے نہیں آون دیندا تے کدی اوہنوں ساریاں دیاں گلاں سن کے برداشت کرنیاں پیندیاں نیں:

کدی تے کوئی نک دے اُتے مکھی بہن نہ دیوے
کدی تے طعنے مہنے سبھ دے ہس کے جردیاں لوڑاں (13)

اوہدی ہر حرکت تے گرمی آوندی اے
پر مجبوری کیتا غصہ سرد جہیا(14)

سیانے آکھدے نیں: ''مونہہ کھائے تے اکھ شرمائے'' تے جس ویلے بندہ لوڑاں پوریاں کرن لئی کسے اگے ہتھ کردا اے اوس ویلے اوہ اپنی آن انکھ دا سودا کر رہیا ہوندا اے۔ بندے نوں دولت کیہ عزت لئی جان وی قربان کرن توں دریغ نہیں کرنا چاہیدا۔ بیلی گراہم (Billy Graham) دا قول اے:

"When wealth is lost, nothing is lost, when health is lost, something is lost, when charcter is lost, all is lost"(15)

بندے نوں قول قرار تے پکیاں رہنا چاہیدا اے بھاویں جان ای کیوں نہ چلی جاوے۔ جان جائے پر وچن نہ جائے۔ نسیم گورایہ ہوراں دی غزل دا شعر اے:

دولت تے آونی جانی شے وے دولت دا غم کرنا کیہ
اوہدا ککھ نسیم نہیں رہندا جہدا وی کردار گیا (16)

اُلٹے ہور زمانے آئے، بیگانے تے بیگانے اپنے وی اپنیاں نوں وڈھ وڈھ کھاون لگ پئے نیں۔ سیانے آکھدے نیں'' ڈین وی ست گھر چھڈ لیندی اے۔'' روز اخباراں بھریاں ہوندیاں نیں ایس دور دی جھلک نسیم گورایہ ہوراں اپنی اک غزل وچ دکھائی اے:

خونی دور اے خون دے رشتے مکن لگے پئے
پتر اپنے پیو نوں وڈھن ٹکن لگ پئے
سچ دے خول نسیم چڑھا کے چہرے تے
ہن تے لوکی جھوٹھ پلندے چکن لگ پئے(17)

اک دور سی جدوں مشاعرے عام ہوندے سن تے طرح (بنیاد) مصرع تے غزل کہن دا

رواج سی جس نوں پنجابی وچ جوڑ بندغزل آ کھدے نیں۔ ایہہ روایت پنجابی شاعری وچ وی بڑے تسلسل نال نبھائی جاندی رہی اے۔ ایہدی تقلید پیرفضل گجراتی، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، روف شیخ، ڈاکٹر یونس احقر تے ڈاکٹر رشید انور ہوراں نے وی کیتی اے۔ نسیم حیدر گورایہ نے وی ایہہ جوڑ بند (طرح مصرع) غزلاں لکھیاں نیں:

اگ دا وی کوئی وس نہیں چلیا سورج بازی ہار گیا
سرد ہوا دا اکو بُلا سارے شہر نوں ٹھار گیا[18]

کیہ دساں میں کیہڑی گلوں جتی بازی ہار گیا
جنہوں جنہوں منصف پایا اوہو مینوں چار گیا[19]

ٹٹن والی شے سی ٹٹ گئی توں ایہدا افسوس نہ کر
دل نہیں رہیا تے چنگا ہویا درداں دا انبار گیا[20]

شاعر تے عام لوکاں وچ ایہہ فرق ہوندا اے کہ شاعر جو کجھ محسوس کردا اے اوہنوں شعر دا روپ دے کے عام لوکاں تک اوہدا حسن تے سہپن پہچاون دی کوشش کردا اے۔ اک عام جیہی گل نوں علم بدیع دے زور تے خاص بنا دیندا اے۔

نسیم حیدر گورایہ ہوراں کول اک اک غزل وچ سراپا نگاری تے کئی شعر ملدے نیں۔ اوہناں دی اک پوری غزل سراپا نگاری تے ملدی اے:

ریشم ورگیاں کالیاں زلفاں مکھڑا وچ مہتاب جیہا
سوہنیاں تیرے نین نشیلے جیکن جام شراب جیہا
مورت ورگی صورت تیری رنگاں نال کلام کرے
حُسن دیاں تفسیراں کردا چہرہ پیار کتاب جیہا[21]

گورایہ ہوراں دی زبان بڑی سدھ پدھری اے تے لفظاں دی چون اجیہی کردے نیں کہ ذہن تے بھار وی نہ پوے تے دل تے اثر وی کرے تے قاری شعر توں پورا پورا لطف اٹھا سکے۔ ماہنامہ لکھاری دے ایڈیٹر اوہناں دی کتاب ''یاداں دے پرچھاویں'' تے تبصرہ کردیاں لکھدے نیں:

''نسیم حیدر نسیم دی غزل وچ جتھے کلاسیکی شاعری دے جھلکارے نظر آوندے نیں اوتھے اوہ جدید رجحانات نال وی اپنے شعراں نوں سجاندا اے۔ اوہدی

غزل اُتے خاص طور تے اوہدے استاد ڈاکٹر رشید انور دی غزل دے
پرچھانویں دسدے نیں۔ اکثر غزلاں دیاں زمیناں وی ڈاکٹر رشید انور دیاں
غزلاں والیاں نیں''۔ (22)

نسیم حیدر نسیم دی ساری شاعری پڑھن جوگ اے اوہناں دی اک ان چھپی غزل دل نوں ٹُنبدی اے۔ جیہدے وچ اوہناں تشبیہ استعاریاں دا بہت سوہنا ورتارا کیتا اے۔ ایس غزل وچ اوہناں دافن پورے جوبن تے وکھالی دیندا اے:

زُلفاں دے اُس جال وچھانے چھڈے نہیں
پنچھی پنجرے تاڑ مکانے چھڈے نہیں
سرخ گلاباں ورگے اوہدے مکھڑے دے
بھنورے نے وی چکر لانے چھڈے نہیں
اوہدیاں یاداں اوہدے وچ خیالاں دے
اکھیاں رو رو نیر وہانے چھڈے نہیں
تانگھ ملن دی بڑے دلاسے دیندی اے
ہجراں دی رُت جشن منانے چھڈے نہیں
ہوٹھاں اُتے گیت مچلدے رہندے نیں
ونگاں دے اُس ساز وجانے چھڈے نہیں
دل نوں کسراں یار نسیم بچاواں میں
نظراں دے اُس تیر چلانے چھڈے نہیں(23)

نسیم حیدر گورایہ نے سراپا نگاری وچ علم بیان تے علم بدیع دے سارے رنگ بھر دتے نیں۔ ایہہ غزل میرؔ، غالبؔ دی اردو تے اقبال دی فارسی غزل دے ساویں رکھی جاسکدی اے۔
شاعری وچ عشق اک اجیہا موضوع اے جیہدے اُتے ہر صنف تے ہر زبان وچ بڑا بھرواں لکھیا گیا اے۔ غزل گو شاعراں دا تے ایہہ محبوب موضوع اے۔ سچی گل تے ایہہ وے پئی غزل بنی عشق تے حُسن جمال دے بیان لئی اے۔ وارث شاہ دی ہیر ہوئے بھاویں مولوی غلام رسول دی احسن القصص، ہاشم شاہ دی سسی ہوئے یا فیر میاں محمد بخش دی سیف الملوک ساریاں دی بنیا دای

عشق تے رکھی گئی اے۔ غزل لکھن والیاں وچ اُچا ناں پیر فضل گجراتی دا اے اوہناں نے وی عشق اُتے بہت کجھ لکھیا اے:

چوٹ ہوئے عشق دی لگی تے پئے بن دے نے شعر
فضل آ جاندی اے آپے فکر فرمانے دی جاچ(24)

پیر فضل گجراتی ہوراں دے جوڑ دا شعر کہنا اوکھا کم اے۔ نسیم گورایہ دا شعر ویکھ کے آپ ای نتارا ہو جاندا اے۔ شعر وچ روانی دے نال نویکلا پن وی اے:

عقل شعور دے نال کدے وی شعر مکمل ہندا نہیں
عشق جنون وی نال ہووے تے آ وندا پھیر سرور غزل دا (25)

جتھے عشق دا ذکر ہوئے گا اوتھے حُسن دا ذکر لازمی اے۔ عشق حسن دی وجہ توں ای اے۔ بے شک حسن ختم ہون والی چیز اے تے عشق ہمیشہ تازہ تے نرویا رہندا اے۔ واصف علی واصف دے آکھن موجب:

میرا عشق اے سدا بہار
تیرا روپ نہ جائے ڈھل(26)

نسیم گورایہ ہوراں کول وی حُسن تے ڈھلدا پرچھاواں اے جیہڑا مُکدا مُکدا مُک جاندا اے۔ جدوں کہ عشق دا تول ہر ویلے تے ہر تھاں پورا اُتر دا اے:

حُسن تے اک پرچھاواں جیہڑا چڑھدا ڈھلدا رہوے ہمیش
عشق ہمیشہ پورا تُلدا جیہڑی تکڑی چاہویں تول(27)

نسیم حیدر نسیم دی شاعری وچ خیال دی اچیائی موضوع دی عظمت تے سوچ دی ڈونگھیائی دے نال نال پنجابیت دا جذبہ وی موجود اے۔ اوہناں نے اٹل حقیقتاں (اکھاناں) تے روزمرہ نوں اٹکل نال ورت کے نویکلے اسلوب نوں جنم دتا اے۔ ایس طرح اوہدا پنجابی زبان اُتے لسانی مہارت تے قادرالکلام ہون دا کمال ثبوت نظر آوندا اے۔ اکھان ایں ''بھلا ہویا وخت پیا سجن دشمن پرکھ لیا۔'' جس نوں گورایہ ہوراں اپنے شعر وچ انج لیاندا اے:

مشکل ویلے سجن پرکھیا جاندا اے
کاہدا اے غمخوار جو دُکھڑے جردا نہیں(28)

سوچ سمجھ کے مونہوں کڈھیں گل محبتاں والی
نکل کمانوں پھیر نہیں واپس مڑ کے آوناں تیراں
چپ چنگی اے بولن کولوں نہیں تے بھرم نہیں رہندا
کھدو کدے نسیم جے کھلے نظریں آوندیاں لیراں(29)

اُتے دتے گئے شعر صرف ونگی دے طور تے لکھے نیں اوہناں دیاں غزلاں ایسے طرح اکھاناں تے محاوریاں نال وِنھیاں ہوئیاں نیں جیہدے توں اوہناں دے ذاتی تجربیاں تے مشاہدیاں دا اظہار ہوندا اے۔ پی بی شیلے (P.B. Shelley) نے شاعری بارے آکھیا سی:

"Poetry lifts the veil from the hidden beauty of the world, and makes familiar objects be as if they were not familiar." (30)

پنجابی شاعری نوں جدوں شیلے دے قول دے سچے وچ رکھ کے ویکھیئے تے لگدا اے کہ شیلے نے پنجابی شاعری بارے ای گل کیتی اے۔ ایہدی صرف اک مثال وارث شاہ دی لکھی ''ہیر'' اے جیہنوں وارث شاہ دی وجہ توں لوک دنیا وچ جاندے نیں، وارث شاہ نے ہیر دا سراپا اپنی مہارت نال بیان کیتا اے کہ ہیر خوبصورتی دی ہمیشہ زندہ رہن والی مثال بن گئی اے۔

پنجابی شاعری دی اک پکی پیڈھی روایت اے کہ اپنے بزرگاں دے احترام دا خاص خیال رکھیا جاندا اے۔ قریباً پنجابی دے سارے ای شاعراں بزرگاں دی عظمت دا اعتراف کردیاں ہوئیاں برکت لئی خراج عقیدت پیش کیتا اے۔ نسیم حیدر نسیم گورایہ ہوراں دیاں تے ساریاں ای نظماں ایس اعتراف وچ لکھیاں گئیاں نیں۔ اوہناں دی کتاب ''یاداں دے پرچھاویں'' دیاں 13 نظماں وچوں 10 نظماں شخصی نیں تے باقی تن ماہ رمضان، اسلام دی عظمت تے ساڈا عمل تے چھ ستمبر 1965ء (جنگ) تے لکھیاں گئیاں نیں۔ دستیاب ان چھپیاں دونویں نظماں وی شخصی نیں جیہناں وچ اک راشد منہاس شہید تے دوجی دلدار بھٹی (مرحوم) دے بارے وچ اے۔

نظم وچ جگ ورتی یا خارجی حقیقتاں نوں ہڈ ورتی بنا کے جگ ورتی دے روپ وچ پیش کیتا جاندا اے۔ نسیم گورایہ دا تعلق پنڈ دی وسوں نال اے تے پنڈ دا وسیب ایسا وسیب اے جیہڑا عمل تے یقین رکھدا اے ساڈی صوفیانہ شاعری وچ وی عمل تے زیادہ زور دتا گیا اے۔ بُلھے شاہ

نال فکری تے فنّی سانجھ تے عمل دا درس سانوں نسیم حیدر گورایہ کول وی ملدا اے:

سون دی چھڈو عادت جاگو
اٹھو کرو عبادت جاگو
رب دی وچ محبت جاگو
غفلت دے وچ سون نہیں چنگا
غفلت دے وچ آون نہیں چنگا (31)

اسلام اک عملی دین اے تے عمل تے زور دیندا اے۔ اوہناں دی اک نظم دا ناں ای ''اسلام دی عظمت تے ساڈا عمل'' اے۔ شاعر عمل دی عظمت نوں جاندا اے تے دوجیاں نوں وی عمل دی تلقین کردا نظر آوندا اے۔ اوہ آکھدا اے کہ ہن ہر پاسے مسلماناں نوں دھکے وچ رہے نیں تے دنیا وچ ہر تھاں تے صرف مسلمان ای ذلیل وخوار ہو رہے نیں۔ دنیا دے کسے ملک وچ چلے جاؤ مسلماناں نوں حقارت دیاں نظراں نال ویکھیا جاندا اے ایہدی وجہ صرف اور صرف عمل توں دوری اے۔ آکھدا اے:

اوہ ویلے کتھے ٹر گئے نیں جد سچے عمل کماندے ساں
خود منزل پیریں پیندی سی جس پاسے قدم ودھاندے ساں
جے سدھر لے کے ٹردے ساں نہیں خالی مُڑ کے آوندے ساں
کیہ ہویا ساڈے پلّے نوں کیوں خالی ساڈی کنّی ایں
اسلام دی عظمت دنیا نے ہر دور دے اندر منی ایں(32)

شاعر کسے وی علاقے دا ہووے اوہنوں اپنے دیس تے دیس دی مٹی نال بڑا پیار ہوندا اے۔ ایہہ پیار ای اوہدے کولوں دیس پیار دے شعر اکھواندا اے۔ جدوں 6 ستمبر 1965ء نوں ہندوستان نے رات دے ہنیرے وچ پاک دھرتی تے پَیر رکھن دی کوشش کیتی تے پوری قوم نے دشمن دا ہر میدان وچ ڈٹ کے مقابلہ کیتا تے پاک فوج نے اپنیاں جاناں دے نذرانے دے کے وطن دی حفاظت کر کے اک نویں تاریخ رقم کر دتی۔ نسیم حیدر گورایہ نے وی محبّ وطن شاعر ہون دے ناطے اپنے جذبات دا اظہار انج کیتا اے:

لہو جاگیا پیار دی چھل آئی اکو لگن سی دیس بچاونے دی

جو کسے توں سریا اوہ پیش کیتا بھیناں ویر اپنے ماواں لال دتے
عزت آن توں جندڑی وار دتی پاک دیس دے گبھرو غازیاں نے
پیتے ہس کے جام شہادتاں دے جیہڑے کیتے سی وعدے اوہ پال دتے
سچی گل میں یار نسیم کہناں میں شکر گزار ہاں ویریاں دا
جیہناں جھون کے مینوں بیدار کیتا جذبے نویں تے نویں خیال دتے(33)

ایس نظم دے آخری شعر وچ گورایہ ہوراں اک بڑی سوہنی تے نویکلی گل کیتی اے کہ اسی عمل توں عاری آپس وچ پاٹے ہوئے ساں ویریاں حملہ کر کے سانوں جگا دتا، ساڈا آپس وچ اتفاق ہو گیا، مسلمان ملک اک مِک ہو کے اک دوجے دے نیڑے آ گئے۔ اپنیاں فیکٹریاں تے کارخانے لگ گئے اپنے پیراں تے کھلون جوگے ہو گئے۔

نسیم حیدر نے اسلاف دی عظمت دا اعتراف کردیاں ہوئیاں حضرت امام حُسینؓ، علامہ اقبال، قائداعظم، سیّد وارث شاہ، بابا بلھے شاہ تے اپنے استاد ڈاکٹر رشید انور ہوراں لئی وی نظماں لکھیاں نیں۔ وارث شاہ نوں خراجِ عقیدت پیش کردیاں نظم دا عنوان ''انمول ہیرا'' رکھیا تے لکھدے نیں:

وارث شاہ دی ہیر دا ہر مصرع جاپے عشق دا اک اتبار کوئی
بولی اج پنجابی دی ڈھونڈدی اے وارث شاہ ورگا نگھا یار کوئی(34)

برصغیر دے مسلماناں دا نجات دہندہ قائدِاعظم محمد علی جناح دی صورت وچ اللہ نے سانوں عطا کیتا جس قوم دی ڈُبدی ہوئی کشتی نوں کنارے لا کے برصغیر دے مسلماناں تے وڈا احسان کیتا۔ اردو پنجابی دے بے شمار شاعراں دی طرح نسیم گورایہ نے وی قائد نوں خوبصورت منظوم خراجِ عقیدت پیش کیتا اے:

اوہدی کِتے مثال نہیں ملدی اوہ دلبر اوہ جانی
قائداعظم میرا رہبر پاک وطن دا بانی(35)

نسیم حیدر نسیم گورایہ نے شاعری وچ ڈاکٹر رشید انور ہوراں دی شاگردی اختیار کیتی گورایہ نوں اپنے استاد نال انتاں دا پیار سی جدوں وی اوہناں دا ناں آوندا تے اوہ جذباتی ہو جاندے۔ حسین شاد لکھدے نیں:

''اپنے استاد ڈاکٹر رشید انور ہوراں دا بڑا وڈ اشیدائی اے اوہ ایس زمانے وچ جدوں کہ ہر بندہ اپنے ای گُن گاؤندا اے۔ اپنے استاد دیاں گلاں اُتے اوہدیاں اکھاں وچ اتھرو آ جاندے نیں۔ اوہدے شعراں وچ تھاں تھاں تے رشید انور دے ناں دی خوشبو کھلری ہوئی اے۔''(36)

ڈاکٹر رشید انور ہوری وی اپنے شاگرد نال اتناں دا پیار کردے سن تے اپنے پتراں نوں اکثر فرماندے سن کہ ایہہ وی میرا پتر تے تہاڈا وڈا ویرا ے، ایہدا ادب احترام کریا کرو۔ گورا یہ نے وی اوہناں نوں ماں پیو دا درجہ دتا سی۔ جدوں ڈاکٹر رشید انور ہوراں دی شریکِ حیات دا انتقال ہویا تے نسیم حیدر نوں ایناں دُکھ ہویا کہ جیویں اج اوہدی سکی ماں فوت ہو گئی اے تے اوہدی یاد وچ غم وچ ڈبی ہوئی نظم وی لکھی۔ نظم توں اوہدی جذباتی کیفیت دا پتہ چلدا اے۔ نظم دے عنوان ''ماں پیاری ماں'' دے تھلے ایہہ عبارت درج اے:

''اپنے استاد محترم جناب ڈاکٹر رشید انور ہوراں دی اہلیہ مرحومہ (امت المحمود) جنت مکانی جیہناں نوں میں اپنی حقیقی ماں توں ودھ تصور کرناں (نسیم حیدر نسیم)''

کندھ پیار دی لوکو بھُر گئی اے
ماں میری جگ توں ٹُر گئی اے

ہن اوہنے نظریں آؤنا نہیں!
شفقت دا ہتھ ودھاؤنا نہیں!
روندے نوں چپ کراؤنا نہیں!

میں کیویں ہنجو پیواں گا؟
میں خورے کیویں جیواں گا؟

ہُن ہور اساں کیہ کرنا ایں
نہ جینا ایں نہ مرنا ایں
اک ہجر وچھوڑا جرنا ایں

ہُن ایس وچھوڑے مُکنا نہیں
ہنجواں دا سوما سُکنا نہیں (37)

اوہناں دی ساری شاعری وچ ڈاکٹر رشید انور ہوراں دی واشنا کھلری ہوئی اے۔
کتاب دی ہر تیسری غزل وچ ڈاکٹر ہوراں دا ذکر کسے نہ کسے رنگ وچ موجود اے:

شعر ادب دے گُجھے نکتے جھٹ اوہناں سمجھانے
ہر ویلے محسوس میں کرناں ہن انورؔ دیاں لوڑاں (38)

سوہنا ''انور'' ماہی میرا مینوں نظری آوندا نہیں
جس دے باہجوں کوئی نہیں محرم دل دی درد کہانی دا (39)

گورایہ ہوراں دی اک ہور نظم ''اُستاد محترم ڈاکٹر رشید انور ہوراں دی شان وچ'' ملدی اے۔ جیہڑی بڑی جذباتی ہو کے لکھی گئی اے:

میرا پیر استاد تے یار سُچا شاعراں دا رہنما انورؔ
مینوں فخر اے ایس اقرار اُتے میری شاعری دا ناخدا انورؔ
قدم ازل توں ایس دے منزلاں تے پنڈ سر اُتے یاداں بھاریاں دی
سدا پلک دے زور تے اُڈدا اے ریت جاندا عشق اڈاریاں دی(40)

ایس شعر وچ ڈاکٹر رشید انور دی شاعری دیاں تناں کتاباں ''منزلاں''، ''یاداں'' تے ''لمیاں اڈاریاں'' دا ذکر اے۔ نسیم حیدر گورایہ دے انگ انگ توں اپنے اُستاد نال عشق دا جذبہ پُھٹ دا نظری آوندا اے۔ مکدی گل پئی نسیم گورایہ نے اپنی کتاب دا ناں ''یاداں دے پرچھاویں'' رکھیا اے جیہڑا رشید انور ہوراں دی کتاب ''یاداں'' دا ای پرچھاواں اے۔

ایہناں نظماں توں اڈا اوہنے درداں دا سُلطان (عطاء اللہ عیسیٰ خیلوی)، سُر دی ملکہ تے فن دی ہیر (مسرت نذیر) تے حاجی ایم -اے رازق (رزاق کنسٹرکشن کمپنی دے مالک) لئی نظماں لکھیاں۔

دنیا دی کوئی وی زبان ہووے اوہدے ادبی بھنڈار وچ سب توں پہلاں شاعری تے شاعری وچ سبھ توں پہلاں اوتھوں دے گیت لبھدے نیں۔ بلاشبہ برصغیر دی سب توں پرانی، وڈی تے ترقی یافتہ زبان پنجابی اے۔ جدوں اسی ایہدے شعری ادب ول جھاتی مارنے آں تے سب توں پہلاں ایہدے گیت ساڈے سامنے آوندے نیں۔ ایہہ گیت اینی تعداد وچ نیں کہ

ایہناں دامکمل طور تے ویروا کرنا ناممکن نہیں تے مشکل ضرور اے۔ بقول ڈاکٹر نوید شہزاد:

''گیت شاعری دی سب توں قدیم تے مقبول صنف اے۔ ایہدی نینہ جذبیاں اُتے اساری جاندی اے۔ ایہہ جذبہ خوشی دا وی ہو سکدا اے تے دکھ دا وی۔ جذبیاں نوں اکھری روپ بخشن کوئی سوکھا کم نہیں پر تخلیقی قوت ایس اوکھے کم نوں سوکھیاں کر دیندی اے......شدید تے پرجوش جذبے دا مترنم اکھراں راہیں اظہار کیتا جاوے تاں گیت بن دا اے۔ اظہار ویلے شعوری سطح تے تخلیق کار مترنم لفظاں نوں نہیں لبھدا بلکہ ایہہ اکھر آپوں جذبے دے اظہار دا روپ دھار لیندے نیں۔''(41)

یپ ہاربرگ (Yip Harbarg) دے آکھن موجب:

"Words makes you think, music makes you feel, a song makes you feel a thought."(42)

ایہدی وجہ انسانی جذبیاں نال ایہدا مُڈھلا رشتہ اے۔ انسان اپنے من دیاں سدھراں نوں پوریاں ہوندیاں ویکھنا چاہندا اے دوجے لفظاں وچ گیت محبت دے جذبے دا اظہار اے۔ جدوں محبت دا جذبہ بندے دے من اندر پک جاندا اے تے فیر آپ مہارے گیت بن کے بُلہاں اُتے سرکن لگ پیندے نیں۔ ایس گل دا اندازہ لاونا تے اوکھا اے کہ سب توں پہلاں گیت کدوں تے کہدے مونہوں نکلے۔ شروع دے زمانے وچ گیت محفلاں، تھیٹراں تے نٹاں دے اکھاڑیاں وچ گائے جاندے سن۔ ہن ایہہ گیت ریڈیو تے فلم ٹی وی توں اڈ لکھتی روپ وچ وی ملدے نیں۔

گیت کسے خاص بحر یا ہیئت دی بجائے مختلف روپاں وچ ملدے نیں۔ پنجابی گیت لکھن والیاں وچ وڈے ناں احمد راہی، فیروز دین شرف، بابا عالم سیاہ پوش، وارث لدھیانوی، تنویرنقوی، منظور جھلا، افضل پرویز، عبدالعزیز رشک، بشیر منذر، رؤف شیخ تے ڈاکٹر رشید انور دے نال نسیم حیدر گورایہ دا ناں وی اچیچ نال لیا جاندا اے۔ راجہ رسالو لکھدے نیں:

''نسیم نے اُنج تے حمد، نعتاں تے نظماں غزلاں وی لکھیاں نیں پر گیتاں دے کھیتر وچ اوہنے اپنا اک خاص مقام بنا لیا اے۔ اوہدے گیتاں وچ

وطن دی مٹی، پہاڑاں، جنگلاں، دریاواں، ندی نالیاں، کھتیاں تے
کھلواڑیاں نال پیار ڈلھ ڈلھ پیندا اے۔نسیم حیدر گورایہ لوکائی وچ اپنے
گیتاں راہیں پیار تے محبت ونڈدا نظر آوندا اے۔ اوہدے گیتاں وچوں
گبھرواں دیاں امنگاں تے مٹیاراں دیاں سدھراں جھاتیاں ماردیاں ہویاں
نظر آوندیاں نیں۔"(43)

گیتاں وچ جذبیاں دا اُلیل تے سدھراں تے خواہشاں دا جوش ملدا اے جس جس طرح کسے گیت دی دھن یا لے اُچی نیویں، مدھم، سست، تیز، گھٹدی ودھدی اے اوسے طرح سنن والیاں دے دل دی بےقراری تے قرار ودھدا گھٹدا رہندا اے۔ گیت پڑھ کے آپے اندازہ ہو جاندا اے:

نہ توں سنیاں نہ میں کہیاں گلاں دل دیاں دل وچ رہیاں

دید پیاسے نین سوالی
ویہڑا دل دا کر کے خالی
سوہنیا سجناں نہ جا حالی

سدھراں ترلے کردیاں پئیاں نہ تو سنیاں نہ میں کہیاں(44)

گیت دے پہلے شعر نوں مکھڑا، دوجے نوں استھائی تے آخری حصے نوں انترا آکھدے نیں، گیت دا مکھڑا جناں سوہنا، جاندار تے فوری دل تے اثر کرن والا ہوئے گا اونا ای گیت کامیاب ہوئے گا۔نسیم حیدر گورایہ دے گیتاں دے سارے مکھڑے ای سوہنے تے من کھچویں نیں:

دل سوچاں دی سولی ٹنگیا کھا کے دھوکھے پیاراں دے
غیراں تے کیہ شکوے کریئے ڈنگے آں دلداراں دے(45)

اڈی مار کے پازیب چھنکائی
کیتا ہولی جیہی بُلھیاں چوں ہائی
تے پیار دا پواڑا پے گیا! (46)

ڈاکٹر نوید شہزاد نے گیتاں نوں تین وڈیاں قسماں وچ ونڈیا اے اوہ لکھدے نیں:

" 1- لوک گاون 2- گانے 3- لکھتی گیت

لوک گاون عوامی جذبیاں دیاں مورتاں ہوندیاں نیں۔ ایہہ عام لوک حیاتی

دی جیوندی جاگدی تے اچیری، سچیری تصویر ہوندے نیں۔ ایہناں دی اساری کسے نہ کسے جذبے اُتے کیتی جاندی اے۔ ایہہ جذبہ دکھ دا وی ہو سکدا اے تے سکھ دا وی ایہہ لوکائی دی تخلیق ہوندے نیں............۔

دوجے ڈھنگ دے گاوناں وچ ''گانے'' آندے نیں گانیاں وچ اسیں صرف اوہناں گاوناں نوں گن دے ہاں جیہڑے موسیقی (آلات موسیقی) نال گاون لئی خاص طور تے لکھے جاندے نیں۔ ایہناں گانیاں وچ فلمی گاون تے کجھ ریڈیو، ٹی وی تے آڈیو کیسٹاں دے گاون شامل نیں............۔

تیجے نمبر تے کتابی یا لکھتی گیت نیں۔ ایہہ اوہ گیت نیں جیہڑے سماجی ترقی تے ادبی زبان دے وجود وچ آون مگروں دی تخلیق نیں۔ ایہہ گیت چھندا بندی دے تول اتے وی پورے اتردے نیں تے گانے بنن دی صلاحیت وی رکھدے نیں............۔''(47)

گیتاں دیاں ہور وی کئی قسماں نیں۔ معاشرتی گیت، اخلاقیات دے گیت، مزاحیہ گیت، بزمیہ گیت، رزمیہ گیت، قومی گیت تے رومانی گیت۔ ایتھے زیادہ اہمیت رومانی گیتاں نوں دتی جاندی اے۔ رومانی گیتاں دیاں اگوں فیر دو قسماں نیں۔ اک خوشی دے گیت تے دوجے ہجر وچھوڑے دے گیت، ایہناں ساریاں گیتاں وچ خوشی تے غمی وچ اظہار عورت ولوں ای کیتا جاندا اے۔ وراگ تے وچھوڑے دے گیتاں وچ بے کسی بے چارگی تے بے بسی دی حالت وی عورت دے مونہوں اکھوائی جاندی اے۔

اکھان ایں دھیاں پرایا دھن ہوندیاں نیں۔ ایتھوں ایہہ پتا لگدا اے کہ پہلے دن توں ای دھیاں دے وچھوڑے دا تصور ساڈے معاشرے وچ موجود ہوندا اے۔ جدوں دھی نوں ڈولی وچ پایا جاندا اے اوس ویلے ساری فضا تے سوگ طاری ہوندا اے تے پتھر دلاں نوں وی رون آ جاندا اے۔ نسیم حیدر گورایہ ہوراں دا ایہہ گیت اک اپنا ای تاثر پیدا کردا اے۔ بندہ گیت سُن دیاں ہویاں اپنے آپ نوں اوسے فضا وچ محسوس کردا اے:

ڈولی چک لئی کہاراں میری　　پئیاں نے جدائیاں بابلا
اکھ میریاں مقدراں نے پھیری　　پئیاں نے جدائیاں بابلا

ڈولی وچہ کہنے میری سنی دہائی اے
غم دیاں چیکاں اُتے گونجدی شہنائی اے(48)

ایہہ تے دھیاں دے بابل دے گھر نوں الوداع آکھن دا گیت سی۔ اک ہور وچھوڑے دا گیت جیہدے وچ محبوب تے بندہ اے تے کسے مٹیار نوں عاشق دے روپ وچ دکھایا گیا اے:

سجن اکھیوں اوہلے ہو کے اکھیاں نوں ترسا گئے نیں
ہجراں دے دکھ اتھرو بن کے پلکاں اُتے آ گئے نیں
تارے گن گن رات گزاراں
وانگ سودائیاں واجاں ماراں
راس نئیں آیاں پیار بہاراں آس دے پھُل کملا گئے نیں
ہجراں دے دکھ اتھرو بن کے پلکاں اُتے آ گئے نیں(49)

پروفیسر عبدالجبار شاکر ہوری لکھدے نیں:

''گیت کسے وی زبان دی آبرو نیں۔ اہناں وچ اوس علاقے دے وسنیکاں دے کھرے تے نرول جذبیاں دی ترجمانی ہوندی اے، ہر زبان دا مُڈھ ایہناں گیتاں نال بجھیا اے۔ پنجابی زبان وچ گیتاں دی بڑی لمّی تے پرانی روایت ملدی اے۔ لوک گیتاں توں لیکے فلمی گیتاں تک ایس زبان دا جماندرو حُسن ڈلھدا نظر آوندا اے۔ نسیم گورایہ دے گیتاں وچ فن توں وکھ زبان دی ورتوں دا بھرواں شعور ملدا اے۔''(50)

مکدی گل ایہہ کہ نسیم حیدر گورایہ دے گیت دل دیاں ات ڈونگھیاں وچوں نکل کے روح دی اچیائی تک اپڑ دے نیں۔ ایہناں دی غزل ہووے تے بھاویں نظم یا گیت ہون ایہناں وچ لفظ گھٹ تے جذبے زیادہ وکھالی دیندے نیں، زبان تے لفظاں دے چناؤ دے نال نال محاورے تے اکھاناں دی ورتوں دا بڑا خیال رکھیا گیا اے۔

حوالے

-1 نسیم حیدر گورایہ: یاداں دے پرچھاویں؛ (دیباچہ راجا رسالو: گیتاں دا ونجارا،ص 19) لاہور، اپریل 1993ء ص 101

-2 زاہدہ نسیم، بیوہ نسیم حیدر نسیم گورایہ نال گل بات

-3 یاداں دے پرچھاویں؛ص 101

-4 ماہنامہ پنجابی زبان، لاہور، جلد 3، شمارہ 4، اپریل 1973ء ص 72

-5 صدیق تاثیر نال گل بات (دوست نسیم حیدر گورایہ)

-6 زاہدہ نسیم، بیوہ نسیم حیدر نسیم گورایہ نال گل بات

-7 اک ان چھپیا انٹرویو، 2005ء

-8 اک ان چھپیا انٹرویو، 2005ء

-9 عصمت اللہ زاہد ڈاکٹر: ادب پریت؛ اے ون پبلشرز، لاہور، 1989ء ص 83

-10 یاداں دے پرچھاویں؛ دیباچہ سادہ تے پرکار شاعر، ص 14

-11 یاداں دے پرچھاویں، ص 30

-12 سلیم کاشر: سرگی دا تارا؛ آئینہ ادب چوک مینار انارکلی، لاہور، 1978ء ص 77

-13 یاداں دے پرچھاویں؛ص 35

-14 ایضاً ص 30

-15 WWW.thinkexist.com/quots

-16 یاداں دے پرچھاویں؛ص 33

-17 ایضاً ص 50

-18 رؤف شیخ۔ بلدا شہر؛ لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، رام گلی نمبر 1، 1971ء ص 125

-19 یاداں دے پرچھاویں؛ص 17

-20 ایضاً ص 34,33

-21 ایضاً ص 53

-22 ماہنامہ لکھاری ایڈیٹر اقبال زخمی، اگست 1993ء ص 26

-23 نسیم حیدر نسیم گورایہ۔ ان چھپیا کلام رجسٹر، (مملوکہ زاہدہ نسیم، بیوہ نسیم حیدر نسیم گورایہ) ص 5

-24 پیر فضل گجراتی: ڈونگھے پینڈے؛ پیپلز پبلشنگ ہاؤس، لاہور، 1965ء ص 38

-25 یاداں دے پر چھاویں؛ ص 75

-26 واصف علی واصف۔ بھرے بھڑولے؛ لاہور: کاشف پبلی کیشنز جوہر ٹاؤن، 1995ء ص 115

-27 یاداں دے پر چھاویں؛ ص 59

-28 ایضاً ص 38

-29 ایضاً ص 52

-30 www p.b shelley/quots about poetry

-31 یاداں دے پر چھاویں؛ ص 77

-32 ایضاً ص 81

-33 ایضاً ص 87

-34 ایضاً ص 89

-35 ایضاً ص 85

-36 ایضاً ص 16

-37 ایضاً ص 96,95

-38 ایضاً ص 35

-39 ماہنامہ ورولے: گجرات، نومبر 2000ء ص 50

-40 یاداں دے پر چھاویں؛ ص 94,93

-41 چھیماہی کھوج: جلد 32 شمارہ 2، لاہور: پنجاب یونیورسٹی، جنوری، جون 2009ء ص 121

-42 www quots/yip Harburg

-43 یاداں دے پر چھاویں؛ ص 20

-44 ایضاً ص 126

45- ان چھپے گیت، (مملوکہ زاہدہ نسیم، بیوہ نسیم حیدر نسیم گورایہ) ص 10

46- یاداں دے پر چھاویں؛ ص130

47- چھیماہی کھوج: جلد 32 شمارہ 2، ص 122,123

48- ان چھپے گیت، (مملوکہ زاہدہ نسیم، بیوہ نسیم حیدر نسیم گورایہ) ص7

49- ایضاً ص 8

50- یاداں دے پر چھاویں؛ ص12

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:69, July-Dece. 2012, pp 95-118

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2012ء، مسلسل شمارہ 69

رسم الخط: تاریخی تناظر وچ

حنا خان
لیکچرار پنجابی،
لاہور کالج یونیورسٹی برائے خواتین، لاہور

Rasm-ul-Khat: Tarekhi Tnazur Vich

Abstract:

"Rasam-ul-Khat:tareekhi tnazur vich"is a research article of Hina Khan.This article deals with the basic meanings of "Khat" (Script) and "Rasam-ul-Khat" keeping in view the different dictionaries,encyclopedias,books and other sources.Besides it contains information related to different types of rasam-ul-khat (Script). It explains in detail the significance of these letters.

....

خط توں مراد اے لکیر، چہرے دے نقوش، داڑھی دے والاں دا خط اتے لکھیا ہویا خط۔ وڈی پنجابی لغت وچ خط بارے انج درج اے:

''(ع۔مذکر) 1۔چٹھی، نامہ، لکھت 2۔لکیر، لیک 3۔مونہہ تے اگن والے نویں وال 4۔ہتھ دا لکھیا ہویا، لکھن دا ڈھنگ 5۔ حلیہ، شکل و صورت 6۔حجامت، داڑھی دا ٹھپ۔''(1)

اُردو جامع انسائیکلو پیڈیا وچ خط بارے انج درج اے:

''Line ریاضی کی اصطلاح میں اس سے مراد ایسی لکیر ہوتی ہے جس میں صرطوالت پائی جاتی ہو۔ اس لکیر میں چوڑائی یا گہرائی کو ظاہر نہیں کیا جا سکتا۔ خطاطی میں جو مختلف طرز ہائے تحریر ہیں انہیں بھی خط کہا جاتا ہے۔''(2)

خورشید عالم ہوریں خط بارے اپنے وچاراں دا اظہار انج کر دے نیں:

''شاعر الحجاج نے اخطاط بھی استعمال کیا ہے خط کے حقیقی معنی اس لکیر کے ہیں۔ جو زمین پر کھود کر بنائی جائے۔ جیسے ہل چلانے سے پیدا ہوتی ہے۔ یا ایسی لکیر جو ریت پر لکڑی کی نوک یا انگلی کی نوک سے بنائی جائے۔ اکثر اس لفظ کو قبر کھودنے کے لئے بھی استعمال کیا گیا ہے۔ اس لئے کہ قبر سیدھی اور لمبی ہوتی ہے۔''(3)

ایہدی مزید وضاحت اوہناں ایہناں اکھراں وچ کیتی اے:

''اُردو میں خط کے معنی ہیں نوشتہ، چٹھی، لکھت، تحریر، دستاویز، رخسار، دستخط، نشان، علامت، اصطلاح اقلیدس میں وہ لکیر جس کی لمبائی ہی لمبائی ہو اور عرض و عمق نہ ہو۔''(4)

خورشید عالم ہوریں خط نوں ماضی دا حال جانن دا طریقہ قرار دیندیاں آکھدے نیں:

''بنیادی طور پر خط کے معنی رسم کتابت کے ہو گئے۔ یعنی مافی الضمیر بیان کرنے کا طریقہ، جس طرح امراء القیس کے کلام میں اس کا ترقی پذیر طریقہ نظر آتا ہے۔''(5)

انسان ایسی کائنات وچ ازل توں ای اپنے جذبیاں تے وچاراں نوں دوجیاں تیکر اپڑان لئی ون سونّے طریقے ورتدا رہیا اے۔ اوہنے ساریاں توں پہلاں اشاریاں نال اپنے جذبیاں احساساں تے وچاراں دا اظہار کیتا، ایہدے مگروں جنوراں دیاں بولیاں بول کے اوہنے اپنا مقصد بیانن دا چارا کیتا۔ فیر ابلاغ لئی اپنی سمجھ بوجھ موجب مخصوص نشاناں نوں ورتنا شروع کیتا۔ جتھوں تیکر تحریر دا سمبندھ اے تاں انسان دی مڈھلی تحریر بڑی سادی سی۔ شروع وچ تصویراں نال کجھ وچار مخصوص کر لتے گئے مڑ ایہناں تصویراں نوں ناں دے کے پیغام رسانی لئی تصویری خاکے ایجاد کیتے گئے۔ انج تحریر نے اک لما پینڈا کٹ کے اجو کے دور دی اک باقاعدہ

تحریریاں رسم الخط دا روپ وٹایا۔ رسم الخط بارے وڈی پنجابی لغت وچ درج اے:

''رسم الخط: (ع۔ مذکر) لکھن دا طریقہ یاں ڈھنگ۔''(6)

J.J.Gelb تحریر بارے اپنے وچاراں دا اظہار ایہناں اکھراں وچ کردے نیں:

"Writing began at the time when man learned how to communicate his thoughts and feelings by means of visible signs, understandable not only to himself but also to all other persons more or less initiated in particular system. (7)

جدکہ اسحاق صدیقی ہوراں دے بقول:

''زبان کے بعد انسان کی سب سے بڑی ایجاد فن تحریر ہے جس پر ہماری تہذیب و شائستگی کا دارومدار ہے بغیر اس مفید فن کے ہم کسی تہذیب کا تصور بھی نہیں کر سکتے۔ اگر انسان نے لکھنا ایجاد نہ کیا ہوتا تو اس کی زندگی آج بھی وحشیوں کی طرح بسر ہوتی۔'' (8)

لکھن دا فن دجلہ تے فرات دی وادی توں شروع ہویا۔ ایہدی ایجاد اج توں گھٹو گھٹ ساڈھے پنج ہزار سال پہلاں سومیر دے شہر ارک (Uruk) دے اک معبد وچ ہوئی۔(9) جیہڑا اوس ویلے عراق دا سبھ توں ودھ ترقی یافتہ خوشحال شہر سی۔ کجھ دے نیڑے رسم الخط دا مڈھ حضرت عیسیٰؑ توں پندرھاں ہزار ورھے پہلاں ہویا جدوں مصریاں نے اپنے وچاراں نوں ظاہر کرن لئی انسانی تے حیوانی شکلاں دے اظہار لئی علامتاں مقرر کیتیاں۔ انسان دی پہلی تحریر جیہڑی 3500 ق م دے نیڑے لکھی گئی اوہدے بارے سبط حسن ہوراں انج جانکاری دتی اے:

''ورقہ کے ٹیلوں کی کھدائی سے جرمنوں نے 1343ھ/ 1924ء میں ایک تختی دریافت کی جس پر تصویری حروف کندہ تھے اس تختی پر بیل کا سر اور کئی قسم کی بھیڑیں بنی ہوئی تھیں، یہ انسان کی پہلی تحریر تھی جو 3500 ق م کے قریب لکھی گئی۔''(10)

خورشید عالم ایہدی تاریخ دے حوالے نال وضاحت کر دیاں لکھدے نیں:

''حجری عہد تاریخ کو تہذیب و تمدن کا پہلا دور مانا جاتا ہے پہلے پتھروں پر

اور پیتل وغیرہ پر تصویریں بنائی گئیں۔ جب انسان نے آگ سے کام لینے کا راز معلوم کیا تو مٹی کی تختیوں پر کچھ نقوش اور تصویریں اور خطوط کو منقش کر کے پکانا شروع کیا۔ کم و بیش پانچ ہزار سال قبل مسیح کی تہذیب و تمدن کے آثار ان پتھروں پیتل اور مٹی کی پختہ تختیوں سے معلوم ہوئے ہیں جو مصر، چین، ایران، بابل، آشور، نینوا، ہندوستان اور جنوبی امریکہ وغیرہ کی چٹانوں، پتھروں، غاروں اور کھنڈروں سے ملے ہیں۔''(11)

J.J. Gelb دے وچاراں موجب:

"Writing in the broad sense of graphic symbols of specific thoughts probably began with marks impressed by finger-nails upon soft clay to adorn or to identify pottery. There are four great systems of ancient world-writing Egyptian, sumerian, Hittite and Chinese."(12)

انسان دے تہذیبی پندھ وچ جیہڑا کئی ہزار رہیاں اُتے مشتمل اے رسم الخط وی اپنے ارتقادیاں منزلاں طے کردا رہیا اے۔ مُڈھ وچ پتھر دیاں تختیاں اُتے کھود کے لکھیا جاندا سی تے قلم تے سیاہی نال وی لکھدے سن۔ مٹی دیاں تختیاں تے وی عبارتاں لکھ کے پکالئیاں جاندیاں سن۔

جیویں پہلاں گل ہوچکی اے پئی پتھر مٹی دے عہد مگروں موجودہ تحریری سلسلے دا مُڈھ ساڈے پنج ہزار سال پہلاں دجلا تے فرات دی وادی وچ موجود اک شہر ایرک دے اک عبادت خانے وچ ہویا۔ جیہڑا اپنے ویلے دا بڑا خوشحال تے ترقی یافتہ شہر سی۔ ایس علاقے تے ایہدے وسنیکاں بارے خورشید عالم ہوریں انج جانکاری دیندے نیں:

''ایرک میں سومیر قوم آباد تھی۔ سومیر قوم کے بارے میں پروفیسر فرنیک فرٹ اور جار جز رُو کا خیال ہے کہ یہ مغربی ایران کی سمت سے آئے تھے۔ پروفیسر وُدلی کا کہنا ہے کہ مہذب لوگ تھے اور ان سے سومیری قوم بنی۔ ان افراد کے رنگ گندمی تھے۔ سر کے بال سیاہ تھے۔ ماہرین کے مطابق انہی سومیری لوگوں نے شہر بسائے، شہری ریاستیں قائم کیں اور تحریر کا فن ایجاد کیا۔(13)

ایہدے توں ایہہ پتا چلدا اے پئی مڈھ وچ شہری حکومتاں وی قائم سن۔ انج جیویں ای تحریر دے فن توں لوکائی جانو ہوئی اوہناں نے اوہنوں سکھنا شروع کر دتا انج ایہہ فن پورے علاقے وچ کھلر گیا۔ ساریاں توں پہلاں مصریاں نے تے فیرفنیقیاں نے ایس فن نوں سکھیا۔ خطاطی دیاں بہت ساریاں قسماں نیں جیہناں وچوں کجھ دی تفصیل ایس طرح اے:

ہیروغلفی:

قبل مسیح دے دور وچ جیہڑا خط پرچلت سی اوہداناں ہیروغلفی سی۔ قاہرہ وچ ایہنوں ''خط اسلامی'' سدیا جانا شروع ہو گیا۔ تے عرب وچ امراء القیس نے اپنی شاعری وچ وی ایسے خط نوں ای ورتیا۔ انج عرب وچ ایس خط نوں ساریاں نالوں قدیم منیا جاندا اے۔ ایہہ ہیروغلفی خط ای سی جیہڑا اجوکی تحریر دا باعث بنیا۔ اوسے دور وچ پنج خط رائج ہوئے:

-1 بابلی وعراقی ہیروغلفی
-2 چینی ہیروغلفی
-3 ہٹی ٹس ہیروغلفی
-4 فلسطینی ہیروغلفی
-5 یمنی ہیروغلفی

ایہناں بارے خورشید عالم ہوریں جانکاری دیندے نیں:

''اس کی پانچ قسمیں ہیں۔ (1) بابلی وعراقی یا یمنی ہیروغلفی خط جس کی ضمنی نو (9) شاخیں ہیں۔ (3) چینی ہیروغلفی خط جس کی نوعیت 5 ہے۔ (4) ہٹی ٹس ہیروغلفی، فلسطینی ہیروغلفی خط جس میں پھر چار اقسام ہیں۔''(14)

جتھوں تیکر ہیروغلفی دا تعلق اے تاں ایہدا دوجا ناں تصویری خط اے۔ دنیا دے جنے وی حروف تہجی نیں اوہ سارے ایسے تصویری توں ای نکلے نیں۔ بہت گھٹ حرف اجیہے نیں جیہڑے حرفاں دی اواز دا راز جانن مگروں بلاواسطہ ایجاد ہوئے، پر حقی گل تاں ایہہ وے پئی ایہناں دی ایجاد وچ وی کسے نہ کسے ہیروغلفی کولوں مدد ضرور لتی گئی اے۔ ایہو کارن اے پئی ہیروغلفی خط نوں ساری دنیا دے خطاں دا مآخذ من لتا گیا اے۔ ایہناں وچوں وی مصر بابل تے عراق دے ہیروغلفی نے ای ساریاں نالوں ودھ حصہ خطاں دی ایجاد وچ لیا۔ خورشید عالم ہوراں دے بقول:

''ہیروغلفی خط مصر اور عراق میں 27 سو سال قبل مسیح اور بعض تحقیقات اور

ثبوت سے پتہ چلتا کہ پانچ ہزار سال قبل مسیح رائج ہوئے۔''(15)

اُردو جامع انسائیکلو پیڈیا وچ ایہدے بارے بڑے بھرویں ڈھنگ نال بیان کیتا گیا اے:

''قدیم مصری تصویری تحریر، وسیع مفہوم میں جزیرہ کریٹ، (امریطس) ایشیائے کوچک، وسطی امریکا اور میکسیکو کی تصویری تحریر بھی مراد لی جاتی ہے۔ مصری ہیروغلیف کی تعبیر جس کا نشان پولیوں نے آغاز کیا تھا مکمل ہو چکی ہے۔ ہیروغلیف مروج تصاویر ہیں جن کے خاص مفاہیم مقرر ہیں یہ مفاہیم محض اختیاری معلوم ہوتے ہیں اور شاذ ہی بدیہی ہوتے ہیں۔ مصری ہیرو غلیف پہلے خانوادہ شاہی میں تکمیل کو پہنچ گئے تھے وسطی دور کی بادشاہت میں وہ استعمال سے خارج ہونے لگے تھے۔ نئے دور میں ان کا مطلب اچھی طرح سے سمجھ میں نہ آتا تھا اور 500 ق م سے ان کا استعمال ہنرمندانہ کمال تصور کیا جاتا تھا۔''(16)

مصری ہیروغلفی:

ایہدی وضاحت ڈاکٹر محمد اقبال ہوریں ایہناں اکھراں وچ کردے نیں:

'' ارک (Uruk) کے دور میں تصویری حروف کی تعداد 2 ہزار سے متجاوز تھی رفتہ رفتہ ان میں تخفیف ہوتی گئی۔ اہل سمیر گیلی مٹی کی چھوٹی لوحوں پر سرکنڈے بید اور مشک کے قلم سے لکھتے تھے جبکہ مصری قرطاس پپی رس Papyrus پر روشنائی سے لکھتے تھے اس لیے ان کے تصویری حروف زیادہ حسین معلوم ہوتے تھے۔ 2000 ق م میں اہل بابل نے عکادی زبان کے تقاضوں کے پیش نظر سمیری رسم الخط میں مزید اصلاحیں کیں۔ ان کی زبان کو اتنا فروغ حاصل ہوا کہ کچھ عرصے بعد عکادی زبان پوری مشرق قریب کی تہذیب اور امور سلطنت کی زبان ہوگئی، سومیری زبان رفتہ رفتہ ختم ہوگئی۔''(17)

محمد اسحاق صدیقی ہوراں مطابق:

'' ہیروغلفی کا دوسرا نام تصویری خط ہے اس خط کو دنیا کے تمام رسم الخطوط کا ماخذ مانا جاتا ہے اس خط کے تین مراکز مصر، عراق، چین ہیں یہ خط دائیں سے بائیں لکھا جاتا تھا۔ مصری ہیروغلفی کی ایک صورت عمودی ہے جو اب

تک چین میں رائج ہے دوسری عرضی صورت جس طرح آج کل حروف
سطر بہ سطر لکھے جاتے ہیں۔''[18]

اُردو جامع انسائیکلو پیڈیا وچ ایہد یاں وکھو وکھ صورتاں بارے انج درج کیتا گیا اے:

''ہر ہیرو غلیف کے تین ممکنہ مصرف تھے گو ان میں سے بہت کم ایسے تھے جو ان تینوں کے کام آئیں یعنی علامت تصور، علامت صوت، یا تعین کنندہ کے طور پر علامت صوت پر جو ہیرو غلیف نویسی کی ترقی کا بڑا باعث ہوئیں۔ حروف ابجد کی ایک قسم کی بنیاد قائم ہوئی۔''[19]

انج مصری ہیروغلفی دی ونڈ صورت تے عمل دے لحاظ نال تن طرح دی اے:

الف: تصویر نویسی (Pictography)

تصویر نویسی یاں Pictography ہیروغلفی خط دی مڈھلی صورت اے جیہد ے وچ کسے چیز یاں جنور وغیرہ دا ناں لکھن دی بجائے صرف اوہدی تصویر بنا کے ای اوہدے بارے دسیا جاندا اے۔ یعنی صرف تصویراں راہیں ای اپنے وچاراں دا اظہار کیتا جاندا اے۔ ایہدا اک حصہ ہن وی نشان دی صورت وچ گھطد یاں گھطد یاں حرف وچ باقی رہ گیا۔ چین تے جاپان وچ ایہہ اج وی اصل صورت وچ تھوڑا بہت باقی اے۔ خورشید عالم موجب:

''پہلا مرحلہ تصویری خط کا ہے۔ اس میں تصویروں کے ذریعے خیال ظاہر کیا جاتا تھا اور ان تصویروں کی تعداد 3700 کے قریب تھی۔ بعد میں مرحلہ وار یہ تصویریں کم ہوتی گئیں۔ ایرک کے دور میں 2 ہزار اور شرو یک کی الواح میں یہ تعداد آٹھ سو رہ گئی۔''[20]

مزید لکھدے نیں:

''کاتبوں نے حروف کی صحیح شکل مقرر کر کے تحریر کو ایک فن کی حیثیت دے دی ہے اور ساحروں نے حروف کے اجتماع سے بعض صورتوں کو مخصوص اثرات کا حامل سمجھ کر اپنا ایک الگ علم ایجاد کر لیا ہے۔''[21]

تصویر نویسی یاں Pictography بارے انسائیکلو پیڈیا برٹینکا وچ انج درج اے:

" Expression and communication by means of pictures and drawings having a communitive aim. These pictures and drawings calles pictography."[22]

تصویر نویسی دا آغاز پتھر دے دور وچ ای ہو گیا سی تے تصویر نوں کئی تھاواں تے علامت یاں آواز لئی ورتیا جاندا رہیا۔ایہدے توں ای مصری تہذیب نے ایہنوں اختیار کیتا۔ ایہدے راہیں جیکر کسے بیڑی وچ بیٹھے بادشاہ نوں ظاہر کرنا ہوندا تاں اوہدے سر اُتے ایک پرندہ بنا دتا جاندا سی جیہڑا بادشاہ دی نشانی ہوندا۔خورشید عالم تصویری خط وچ کجھ صورتاں دی تشریح انج کر دے نیں:

''ان میں الف کے لیے بیل، ب کے لیے دروازہ، ن کے لیے مچھلی، ر کے لئے آنکھ، خ کے لیے گدھا وغیرہ بنائے جاتے تھے۔'' (23)

ہولی ہولی تصویری خط دی اہمیت مکدی گئی تے دوجے خط جیہناں وچ استعارے دا ورتا کیتا جاندا سی باقی رہ گئے تصویری خط چھے سو سال قبل مسیح تیکر قائم رہن مگروں مٹدے چلے گئے۔

(ب) خیال نویسی (Ideography)

ایہہ ہیروغلفی خط دی اوہ صورت اے جیہدے وچ وچاراں نوں اشاریاں تے صورتاں دی شکل وچ پیش کیتا جاندا اے یعنی جس شے دی تصویر بنائی جاندی اے اوہدی مخصوص صفت یاں مخصوص عمل ول خیال نوں لے جا کے ایہدے توں ای کم لیا جاندا اے۔خورشید عالم ہوراں موجب:

''ہیروغلفی تحریر کی وہ صورت ہے۔جس میں تصویر میں ایک شاعرانہ انداز ہے اور بطور استعارے کے تصویر استعمال کی جاتی تھی یعنی جس چیز کی تصویر بنائی جاتی تھی اس کی مخصوص صفت یا مخصوص عمل کی طرز خیال کو لے کر اس سے کام لیا جاتا تھا۔ ایک ضمنی صورت اس کے تحت یہ بھی تھی کہ لفظوں یا ارکان لفظی کے لئے کوئی تصویر بنا دی جاتی تھی اور ہیروغلفی کی اصطلاح میں اس کا نام IDEYOGRAPHY ہے۔''(24)

خیال نویسی وچ مخصوص اشاریاں دے زاویے بنا کے خیال نوں ظاہر کیتا جاندا اے۔ اج وی جاپان تے چین وغیرہ وچ کجھ تبدیلیاں نال ایہو سلسلہ ٹر رہیا اے۔ ایہناں ملکاں دی زبان وچ حروف تہجی نہیں صرف خیال نویسی یاں Ideography ای اے۔

(ج) صورت نویسی (Hierography)

ایہدے وچ بولن دے ڈھنگ نال یعنی زبان دی ادائیگی موجب حرفاں دی تشکیل کیتی گئی اتے ایہہ انداز ترنم تے گون دے بڑا نیڑے اے تے اجو کا تحریری ارتقاء ایسے اصول دے

تحت اے۔خورشید عالم ہوراں موجب:

''یہ وہ آخری اور ترقی پذیر صورت ہے ۔ جب آواز کے لئے نشان مقرر کرنے کے راز سے انسان کو آگاہی ہوئی اور ہر آواز کے لئے اس کی مناسبت اور مشابہت صوتی سے جس صورت کے نام میں اس آواز کے ابتدائی مخرج سے کان آشنا ہوئے۔ ان کی تصویر بنا دی گئی۔ یہ وہ منزل ہے جس صورت اور آواز کا ملاپ ہوا اور یہی آگے چل کر صاف ہوتے ہوتے حروف کی شکل میں منتقل ہوگئی بلکہ یوں کہا جائے کہ خود صورت یا تصویر کا ایک جزو بن گیا۔'' (25)

ہیروغلفی دے مڈھلے دور وچ مصری پہلاں تے 29 تصویراں نال اپنا مطلب ظاہر کردے جیہناں دی گنتی ودھیاں ودھیاں 90 تے اک مدت وچ 2000 تصویراں تیک اپڑ گئی۔

ہیراتیقی خط:

ہیروغلفی خط صرف مخصوص مذہبی طبقے دا خط تصور کیتا جاندا سی۔ سو علماء دے طبقے لئی اک وکھرے خط دی لوڑ سی ایس لئی ہیروغلفی توں ہیراتیقی خط ایجاد ہویا۔ ایہہ خط ہیروغلفی نال بہتا میل نہیں سی کھاندا ایہہ خط مذہبی کتاباں لئی ورتیا جاندا سی ایس لئی اوہدا ناں ہیراتیقی پیا جیہدے معنے مذہب تے دین دے پیشوادے نیں۔ عام لوکائی نوں ایس خط نوں لکھن دی اجازت نہیں سی۔ (26)

دیموتیقی خط:

ہیروغلفی دی اک ہور ترقی یافتہ شکل دیموتیقی سی ایس لئی کہ دیموس (Demos) دے معنے عام لوکائی دے نیں۔ ایہہ خط ہیروغلفی خط توں ای ایجاد ہویا۔ (27)

کرسیفی خط:

ہیراتیقی خط توں اج کل دے خط شکستہ وانگ دا اک خط ایجاد ہویا جیہڑا ہیراتیقی خط وانگ وکھرا وکھرا کر کے لکھن دی بجائے جوڑ کے یاں ملا کے لکھیا جاندا سی ایہنوں کرسیفی خط دا ناں دتا گیا ایس خط وچ کجھ تصویراں تے کجھ لکیراں سن۔ (28) ایہہ خط مصر وچ 600 سال قبل مسیح تیک رہے۔ خورشید عالم ایہناں خطاں بارے انج لکھدے نیں:

''یہ خط مصر میں 600 سال قبل مسیح تک باقی رہے۔ ان خطوط کا انکشاف آج

کل کے زمانے میں اس پتھر کے کتبے سے ہوا۔ جس پر ہیروغلفی ، دیموطیقی اور یونانی خطوط کے کتبے ایک ہی مضمون کے تھے۔ 1799ء میں جب نپولین بونا پارٹ کی فوج مصر کی مہم سر کرنے گئی تھی تو یہ پتھر ملا جو مصر سے فرانس اور پھر انگلستان پہنچ گیا اور اس وقت لندن کے برٹش میوزیم میں ہے۔ اس کا نام روزیٹا اسٹون ہے۔''(29)

مختصرا ایہہ وے پئی ایہہ خط زبان تے ویلے دے نال نال بدلدے رہے نیں ہیروغلفی خط دا ہر لفظ تصویری سی ایہدے مگروں تصویر مختصر رہ گئی تے حرف وِنگے چِبے ہو گئے تے ہیرا تیقی اکھوائے مصری تہذیب مگروں فونیقی تہذیب نے جنم لیا تاں خط فونیقی ، سنامی، نبطی وغیرہ وکھو وکھرے دوراں وچوں لنگھدا ہویا حمیری تیکر اپڑیا۔ جیہنوں ''حیرہ'' دے رہن والیاں نے سواریا تے اوہ ''حیری'' اکھوایا۔ ایہو اوہ خط اے جیہڑا عرب وچ اسلام دے ظہور ویلے پر چلت سی۔ حیری خط مگروں قدیم کوفی تے جدید کوفی دا دور آیا، جدیدیاں اجوکا کوفی خط کیوں جے کوفہ وچ سرکاری سر پرستی ہیٹھ ودھیا پھلیا ایس لئی ایہہ خط ''کوفی'' اکھوایا۔ ایہہ کوفہ دے آباد ہون توں اک صدی پہلے ایجاد ہویا جدکہ اجوکے کوفی خط ہارون الرشید دے عہد تیکر مستند ہو چکے سن، پر القاہر باللہ دے عہد وچ ابن مقلہ نے جدوں چھے خط ہور ایجاد کیتے تاں پہلے والے سارے خط ترک کر دتے گئے یاں متروک ہو گئے۔ خورشید عالم ہوریں ایہناں توں وکھ ہور خطاں بارے انج جانکاری دیندے نیں:

''اس میں جو رسم الخط معرضِ وجود میں آئے اُن میں خط آرامی، خط میخی، ساسانی اور ربابلی رسم الخط شامل تھے سر ہنری لارنس نے خط میخی پڑھنے کے لئے ایک کتاب بھی شائع کی جو اب نایاب ہے۔ اسی طرح خط اتردسک، خط پالمیری، خط سیریاک، خط حمیری، نبطی اور سریانی معرضِ وجود میں آئے۔ ان میں نبطی حضرت ابراہیم علیہ اسلام کے قبیلے کا رسم الخط تھا۔ عبرانی حضرت عیسیٰ اور موسیٰ علیہ اسلام سمیت بنی اسرائیل کا رسم الخط ہے۔ لیکن یہودیوں نے عبرانی کو اپنے لیے مخصوص کر لیا ہے۔ اسی طرح سریانی بھی یہودیوں کا رسم الخط کہلاتا ہے۔ ہندو پاک میں ہندی، ناگری وسنسکرت ، گجراتی یہ سب خط تصویر کی تبدیل شدہ صورت ہیں۔ موجودہ عربی رسم الخط کا ماخذ بھی عبرانی اور حمیری رسم الخط ہیں۔''(30)

<u>شکستہ خط:</u>

دیموطیقی توں اک ہور خط بنیا جیہنوں خط شکستہ دا ناں دتا گیا۔ وڈی پنجابی لغت وچ ایہدے بارے انج درج اے:

''اک طرح دا خط جیہڑا گھسیٹ کے لکھیا جاندا اے ٹٹیا پھٹیا خط''(31)

جد کہ اُردو جامع انسائیکلو پیڈیا وچ ایہدے بارے انج درج اے:

''ایک خط تعلیق سے اختراع ہوا جو رقعات، فرامین کے لئے استعمال ہوتا تھا۔ یہ خط شفیعا بھی کہلاتا تھا۔ ایک خط شکستہ نستعلیق سے نکالا گیا جو ہمارا عام رواں تحریری خط ہے۔''(32)

<u>خط رمز یاں رمزنویسی(Cryptography):</u>

خط رمز یاں رمزنویسی بارے اُردو جامع انسائیکلو پیڈیا وچ درج اے:

''Cryptography: خفیہ تحریر کا فن زمانۂ قدیم سے موجود ہے۔ ''رمز نامے'' میں خفیہ پیغام ہوتا ہے اور اس کا طرز تحریر بھی مرموز ہوتا ہے۔ مختلف طریقے: خفیہ لغت، خفیہ تحریر بذریعہ کلیہ، غیر مرئی تحریر اور ایسی دیگر تحریریں، جن کا مفہوم صرف وہ شخص سمجھ سکے، جس کے پاس کلید ہو۔ کاروباری خفیہ تحریر: قابل ادا الفاظ کلیدی معنوں کے ساتھ کلیدی کتب میں درج ہوتے ہیں، جو متعلقہ اداروں کی تحویل میں رہتی ہیں۔ کلیدی تحریر: اصل پیغام کے الفاظ کے حروف کو ادل بدل کرنا قابل ادا الفاظ بنانا یا الفاظ کی جگہ حروف یا ہند سے مقرر کرنا ایک مشہور کلیہ فرانسس بیکن نے بنائی۔''(33)

<u>پیکانی یاں میخی خط:(Cuneiform Script)</u>

قدیم مصریاں دے کول تاریخ لکھن لئی وی ایہناں تصویراں توں ای کم لیا جاندا سی۔ اوس زمانے وچ جدوں مصر وچ تصویری خط رائج سی۔ نال ای نال عراق دے شہراں بابل تے نینوا وچ اک خاص قسم دا تصویری خط وی رائج سی۔ جیہدے وچ کِلّاں یاں تیراں وانگ دے خط نال تصویر بنائی جاندی سی۔ ایہنوں خط میخی داناں دتا گیا۔ وڈی پنجابی لغت وچ ایہدے بارے درج اے:

''بابلی عہدا دا خط جیہڑا تکونی قلم نال لکھیا جاندا سی۔''(34)

خط میخی یعنی میخ نما اوہ طرزِ تحریر جیہدی نشو ونما تھلڑے دجلہ تے فرات دی وادی وچ

غالباً سمیریاں دے ہتھوں ہوئی۔ ایہد ے حرف چار قسم دی میخ نما علامتاں تے مشتمل نیں، جیہناں دا نقش پتھریاں اِٹ اُتے ثبت کیتا جاندا اے۔ ایس رسم الخط دی تاریخ مصری ہیروغلفی دے متوازی اے۔ اہل بابل تے آشور خط میخی وسیع پیمانے تے ورتدے سن، پر بین النہرین دے باہر وی ورتدے سن۔ خاص طور تے حتّیاں دے کول۔ ایہد ے مگروں ایہدا ورتاء دور ہنما منشی دی قدیم فارسی وچ ہویا۔ ایہدی وَنگی بہتیاں (بیستوں) دے کتبیاں وچ وی لبھدی اے۔ جیہڑے دارا اول دے عہد دے نیں۔ خط میخی دی تعبیر وچ مدد دین والی کلیدی دریافتاں، نینوا، لیگیش، اریک، تل العمارنا، سوسا اُتے بوغازکوئی وچ ہوئی اے۔ آشوری بادشاہ اشور بنی پال دا نینوا وچ اک بہت وڈا خط میخی دا کتب خانہ سی۔ سر ہنری رالنسن (Rawlinson) تے جی۔ ایف گروٹیفنٹ (Grotefenad) خط میخی دے معنی دا انکشاف کرن والیاں ممتاز شخصیتاں سن۔ (35)

خطِ میخی بارے اُردو انسائیکلو پیڈیا وچ درج اے:

> ''فارسی قدیم کا رسم الخط (سہ گوشی)۔ قدیم انسان کے پاس لکھنے کا کافی سامان نہ تھا۔ اس لئے لکڑی کی کیل سے مٹی کی تختیوں پر تحریر نقش کر دیتا تھا۔ اس خط کی شکل میخ سے ملتی جلتی تھی۔ یہ خط ابتداء میں تصویری تھا، پھر تصاویر کے لیے علامات مقرر ہوئیں۔ ان علامتوں کے ذریعے جو رسم الخط وجود میں آیا۔ اسے علامت نگار کہا گیا۔ بعد ازاں فکر نگار اور آخر میں حرف نگار بنا۔''(36)

ایرانی میخی خط دی بناوٹ بارے اُردو انسائیکلو پیڈیا وچ انج لکھیا گیا اے:

> ''ایرانی میخی خط دوسرے تمام میخی خطوط، جیسے بابلی وغیرہ، سے سادہ تر اور صحیح تر ہے، کیونکہ ایران کے عالموں نے نہ صرف بابلی کی فکر نگاری کو ابجدی حروف میں تبدیل کر دیا بلکہ ان کی شکل بھی آسان کر دی۔ انہوں نے ٹیڑھی میڑھی پیچیدہ میخوں کو ترک کر دیا اور صرف عمودی اور افقی میخوں کو اختیار کیا۔ اس خط کے حروف ابجد 36 ہیں، اور باقیات میں چار سو سے زیادہ اصلی الفاظ نہیں ملتے۔'' (37)

خط میخی دیاں نو قسماں نیں۔ ایہدا رواج بابل، نینوا، عراق، ایران تے ایشیائے کوچک وغیرہ وچ سی۔ مصر وچ مصریاں دا خط تصویر تے خط میخی دوویں پر چلت سن۔ میخی خط وی مصر دے ہیروغلفی وانگ دنیا دا قدیم ترین خط شمار کیتا جاندا اے۔ مختصر ایہہ پئی خط میخی حشی شہر فنیقہ توں

تقریباً 1600 قبل مسیح وچ دریافت ہویا۔ خط میخی پارسی شہنشا ہواں دا خط سی۔ جیہدے وچ سلطنت دے احکام تے بخشش نامے تحریر کیتے جاندے سن۔ خط میخی پارسی یاں خط آرامی بین الاقوامی لکھت پڑھت لئی ورتیا جاندا سی، پر ایران وچ صرف خط میخی پارسی رائج سی۔ خورشید عالم ایس خط دے قدیم کتبے بارے انج جانکاری دیندے نیں:

''اس خط کا سب سے قدیم کتبہ بابل کے قدیم شہر ورقہ اور مغیرہ میں پایا گیا اور نینوا اور ایران وغیرہ میں بے شمار کتبے ملے ہیں۔ مصر کے ہیروغلفی کے سلسلہ ذکر میں جو صورتیں تصویر نویسی اور خیال نویسی وغیرہ کی ظاہر کی گئی ہیں۔ وہ سب اس میں پائی بھی جاتی ہیں۔ مثلاً لفظ نینوا کو خط میخی میں مکان کے اندر مچھلی کی شکل بنا کر لکھتے تھے۔ جس سے مراد یہ ہے کہ نینوا میں پہلے ماہی گیروں کے بہت سے مکانات تھے۔ 1837ء میں سر ہنری لارنس کوہ بے ستون دیکھنے آئے اور تین زبانوں کے کتبوں سے مطالب اخذ کر کے انہوں نے 1847ء خط میخی کے متعلق ایک کتاب شائع کی۔''[38]

Wikipedia وچ ایہدے بارے انج جانکاری دتی گئی اے:

"It is believed that ancient persian script provide monument insciptions for the Achaemenid kings. These scripts consisted of horizontol, vertical and diagonal nail-shape letter and that is the reason in persian it is called "Script of Nails" (Khat-e-Mikhi). [39]

ایہہ خط کھبیوں سجے لکھیا جاندا سی۔ 5000 ق م توں چوتھی صدی عیسوی تیکر ایہدا رواج رہیا۔ بابل دے مڈھلے تمدنی دور توں ایہدا مڈھ بجھا تے ایہہ خط نینوا تے ایران تیکر کھلر گیا۔

فیقی/فونیقی خط

539 ق م توں روش (Cyrus) دی فتح بابل مگروں میخی رسم الخط دا ورتا ہولی ہولی گھٹدا گیا ایہدا دوجا کارن فونیقی رسم الخط دی ایجاد وی سی۔[40] فلسطین وچ آباد اک تاجر قوم نوں فیقی آکھیا جاندا سی۔[41] فونیقی رسم الخط وچ کل 22 حرف کم آوندے سن جیہناں دا لکھنا سوکھا سی۔ فونیقی رسم الخط دی اک شکل جیہنوں ارامی خط سدیا جاندا سی 8 ویں صدی ق م وچ شام وچ رائج ہوگئی سی۔[42]

خورشید عالم ایہد ے بارے انج لکھدے نیں:

''اس تاجر قوم نے تجارتی کاموں کے لئے پہلے تو مصری خط کو اختیار کیا اور بعد میں مصریوں کے 22 حروف تہجی میں 4 اور بڑھا کر اپنا حروف تہجی الگ مکمل کر لیا۔ 500 سال قبل مسیح ان کا زور گھٹ گیا اور عراق اور مختلف حصوں میں منتشر ہو گئے ان کے حروف تہجی کی ایجاد کا زمانہ 1000 سال قبل مسیح خیال کیا جاتا ہے۔''(43)

قبطی خط:(Koptic)

اوسے دور وچ کجھ لوکاں نے عیسائی مذہب اختیار کر لیا اوہناں نوں قبطی Koptic آکھدے سن اوہناں لوکاں اپنے لئی اک وکھرا خط ایجاد کیتا۔ جیہڑا اوہناں دے ای ناں تے ''قبطی'' اکھوان لگ پیا۔خورشید عالم ہوراں دے بقول:

''قبطیوں نے 25 حروف یونانیوں کی مدد سے لئے اور دیموطیقی حرف سے سات اور حرف ملا کر 32 حروف سے اپنا حروف تہجی مکمل کیا۔قبطی حروف کی شکل قریباً وہی ہے جو انگریزی حروف کی شکل وصورت ہے۔''(44)

آرامی خط:

آرامی قوم نے جیہڑی شمالی فرات تے دجلہ دے کنڈھے آباد سی۔فنیقیاں دے رسم الخط توں اک خط اپنی قوم لئی مرتب کیتا۔ جیہڑا فنیقی خط نال رلدا ملدا اسی۔خورشید عالم دا ایہد ے کھلار بارے آکھنا اے:

''یہ خط رفتہ رفتہ انطا کیہ سے مکہ اور مصر سے وسط ایران تک پھیل گیا۔ اس خط کی مدد سے مورخین نے بہت سی باتوں کا پتہ چلایا۔ اس زمانے میں فنیقیوں کے رسم الخط وسط ایشیاء صغرا میں بھی رائج تھے۔''(45)

آرامی خط بارے ایہہ وی کھوج کیتی گئی اے پئی بابل وچ چھیویں صدی قبل مسیح یاں پنجویں صدی قبل مسیح توں پہلاں ایہہ موجود نہیں سی۔

پہلوی خط یاں قدیم ایرانی خط:

ایران دا قدیم خط میخی سی۔مصر تے عراق نال ایرانیاں دے قدیم تعلقات،فتوحات، تہذیب تے تمدن دی اک کڑی اوہناں دا خط وی اے۔ کافی چر پچھوں ایرانیاں نے اپنی سوکھیائی

لئی پہلوی خط رائج کیتا۔ ایس حوالے نال Wikipedia وچ انج درج اے:

"Centuries later, other scripts such as "pahlavi" and "Avestaee" scripts became popular in ancient persia."(46)

جدکہ خورشید عالم ایس بارے انج لکھدے نیں:

''خط پہلوی اس زمانے کے بعض رسم الخطوں سے جو مصر میں رائج تھے قدرے صورتاً اور ہندوستان کے ہندی رسم الخط سے ہر طرح بہت زیادہ مشابہ تھا۔ ممکن ہے کہ الفاظ اور نسلی اشتراک کی طرح ہندی خط کے ماخذ میں بھی اشتراک کی کوئی صورت ہو۔''(47)

یونانی خط:

ایران وچ منگی تے پہلوی خطاں توں وکھ ارامی تے ساسانی خط وی رائج سی پہلاں یونانیاں نے فونیقیاں تے مصریاں توں حروف تہجی سکھے فیر قبطیاں دے خط توں چھیویں صدی عیسوی وچ استخراج کر کے اپنے لئی اک وکھرے حروف تہجی دی نیہنہ رکھی۔ یونانی خط قبطی، شامی تے آرمینی خط نال بڑا میل کھاندا اے۔ اوہناں نے فونیقیاں توں جیہڑے حرف لئے سن اوہناں دی صورت وچ بہت اصلاحواں کیتیاں تے وکھرا کر کے من کھچواں بنایا۔ خورشید عالم ہوراں دے بقول:

''یونانی خط قبطی، سیریاں اور ارمنی سے بہت مشابہ ہے۔ ان کے ابتدائی حروف تہجی 22 تھے۔ پھر بمطابق ضرورت ان میں اضافہ ہوتا گیا۔ یونانیوں نے تبدیل کر کے بائیں سے دائیں کو لکھنا شروع کر دیا۔ اوہنوں نے حروف کو ملا کر لکھنے کی ابتدا کی۔ جس سے تحریر اور کتابت میں روانی بڑھ گئی۔ یونانیوں سے اہل رومانے حروف اخذ کیے ہیں اسی اقدام سے مشرق و مغرب کے خطوط الگ ہو گئے۔''(48)

ایسے ای زمانے وچ پہلاں قدیم مصری خط دوحصیاں وچ ونڈیا گیا۔ اک مشرقی تے دوجا مغربی۔ ایہناں خطاں دی فہرست ایہہ وے:

عربی یاں نسخ خط:

عراق، فلسطین، شام، مصر، طرابلس، تیونس، ملایا، جاوا، ساٹرا وغیرہ

نستعلیق خط:

انڈیا، پاکستان، افغانستان، ایران

ناگری خط:

صوبہ یوپی اور بھارت کے محدود طبقے اور محدود رقبے

چینی خط:

چین و جاپان

جاپانی خط:

جاپان

رومن خط:

یورپ کے مختلف حصوں میں۔ (49)

لاطینی خط:

یونانیاں تے روم دے وسنیکاں وچ چنگے سمبندھ سن۔ ایہناں دے حروف تہجی توں اطالیہ نے خط اتروسک (Etruscan) ایجاد کیتا۔ ایس خط وچ 20 حروف سن۔ ایس خط نال لاطینی خط ایجاد ہویا۔ فیر ہولی ہولی ایہدی ہیئت بدلدی گئی تے ایہہ یورپ دے سارے ملکاں مثلاً جرمنی، فرانس، ہالینڈ، پرتگال، اٹلی، انگلستان، افریقہ تے امریکا وغیرہ وچ کھلر گیا۔ روس وچ (Cyrallic) وی ایسے خط دی اک شاخ اے۔ (50)

عبرانی خط:

جس زمانے وچ فنیقی اپنے حروف تہجی دی ترقی وچ رجھے ہوئے سن۔ اوسے زمانے وچ یہودیاں نے ایسے قوم لئی فنیقی خط دی مدد نال عبرانی خط ایجاد کیتا۔ حضرت موسیٰ ؑ دی توریت ایسے قدیم خط وچ لکھی لبھی سی۔ ایہہ خط ہن تقریباً مک گیا اے۔ اجو کی قسم دا عبرانی خط پہلی صدی قبل مسیح وچ ایجاد ہویا ایہہ کیوں جے فنیقی خط وچوں نکلیا اے ایہو کارن اے پئی ایہہ فنیقی خط نال بڑا میل کھاندا اے۔

عربی خط:

جتھوں تیکر عربی خط دا تعلق اے تاں ایہدے وچ شائستگی دا مڈھلا کارن روحانیت اے۔ نظریہ توقیف جیہڑا عبدالقیوم دی کھوج موجب خطاطی دے ارتقاء توں متعلق اے ایہدے

موجب:

''حضرت آدم علیہ اسلام کو اللہ تعالیٰ نے تمام زبانوں کی کتابت سکھائی جنھوں نے مختلف زبانوں کی ابجد الگ الگ تختیوں پر لکھ کر اپنی اولاد کے لیے رکھ لی۔طوفان نوح میں کئی تختیاں گم ہوگئیں جن میں عربی کی تختی بھی تھی۔حضرت اسماعیل علیہ اسلام نے وحی الٰہی کے اشارے سے یہ گمشدہ تختی دریافت کی اور اس طرح عربی خط کا آغاز ہوا۔عربی زبان کا پہلا کاتب حضرت آدم علیہ السلام اور بعد از طوفان نوح حضرت اسماعیل علیہ السلام ہیں۔ (51)

عربی خط بارے مستشرقاں دی راءاے:

"The Arabic script comae to possess a spiritual force difficult for non muslims to comprehend. (52)

Titus Burckhardt نے عربی زبان بارے انج لکھیا اے:

" Th art of Arabic writing is by definition the most Arab of all the plastic arts of Islam. It belongs never the less to the entire Islamic world, and is even considered to be the most noble example of the art. Because it gives visible from to the revealed word of the Quran." (53)

ستویں صدی عیسوی وچ اسلام آون مگروں ایران نے عربی حروف تہجی نوں اختیار کیتا ایس حوالے نال wikipedia تے انج درج اے:

"After initation of Islam in the 7th century, persia adapted Arabic alphabet to persian language and develop contemporary persian alphabet. Arabic alphabet has 28 charaters and Iranians added another four letters in it to arrive at existing 32 persian letters."(54)

اسلامی خطاطی دا مُڈھ اوس ویلے بجھا جدوں حضورﷺ نے غزوہ بدر دے ستر پڑھے لکھے قیدیاں دی رہائی لئی ایہہ شرط رکھی پئی ہر قیدی دس دس مسلمان بچیاں نوں پڑھنا لکھنا سکھاوے گا۔ انج بڑے تھوڑے چر وچ ست سوتوں ودھ مسلمان لکھن پڑھن توں جانو ہو گئے۔ حضرت زید بن ثابتؓ وی ایہناں وچوں ای اک سن۔ اُردو انسائیکلو پیڈیا وچ ایس حوالے نال درج اے:

''خط عربی، کو اسلامی خطاطی کی بنیاد کہا جاتا ہے۔ ابتدائی خطوں میں خطِ عربی، خطِ مسند یا خط حمیری، خطِ مجازی اور نبطی شامل ہیں۔'' (55)

عبرانی خط پہلی صدی قبل مسیح وچ ایجاد ہویا ایہہ کیوں جے فنیقی خط وچوں نکلیا اے ایہو کارن اے پئی ایہہ فنیقی خط نال بڑا میل کھاندا اے۔

مسند حمیری:

حیری دا دوجا ناں مسند اے۔ ایسے پاروں ایہناں دوواں لفظاں نوں ملا کے ایس خط نوں ''مسند حمیری'' آکھدے نیں۔

اُردو انسائیکلو پیڈیا وچ ایہدے بارے انج درج اے:

''حیرہ کے باشندوں نے خطِ نبطی میں اضافے کرکے اسے خط حیری کا نام دیا۔''(56)

یمن وچ اک قبیلہ حمیر دوجا معین تے تیجا سبا سی۔ ایہناں سبھناں وچ ایہہ خط مسند حمیری رائج سی۔ ایس خط دے حروف وکھو وکھ کر کے لکھے جاندے سن۔ حمیر جیہناں نال ایہہ خط جوڑیا جاندا اے۔ اوہناں دا زمانہ حضرت ابراہیمؑ توں پہلاں سی۔ حمیری خط لوہے دیاں کِلاں نال بڑا میل کھاندا اے۔ (57)

خورشید عالم ایہدے بارے انج جانکاری دیندے نیں:

''مسٹر ہالوے نے جو پرانے کتبے سر زمین یمن سے حاصل کئے ہیں۔ وہ اسی خط کے نمونے ہیں۔ 1875ء میں فرانس اور انگلستان کے سیاحوں کو بیت الحکمت مارب اور ضعا کے کھنڈروں میں بھی اس خط کے کتبے ملے ہیں یہ خط رفتہ رفتہ جنوب میں پھیلنا شروع ہو گیا۔''(58)

اپنی گل نوں اگے ٹور دیاں لکھدے نیں:

''بنوحمیر نے حیرہ (کوفہ) والوں سے سیکھا اور اہل حیرہ سے قریش اور اہل طائف نے سیکھا۔ظہور اسلام سے قبل عرب میں خط کوفی، نبطی اور مسندحمیری رائج تھا اور ابتدائی اسلامی تحریریں ممکن ہے کہ مسندحمیری میں اب بھی دنیا کے کسی حصہ میں موجود ہوں۔''(59)

اُردو جامع انسائیکلو پیڈیا وچ ایہد ے بارے انج جانکاری دتی گئی اے:

''حضور نبی کریمﷺ کے زمانہ مبارک میں حجاز مقدس کے دوشہروں حمیر اور حیرہ میں کتابت کا رواج تھا۔نسبت مکانی کے اعتبار سے رائج الوقت خط کو خطِ حمیری اور خطِ حیری کے نام سے موسوم کیا جاتا ہے۔ یہ دونوں خط آپس میں مشابہہ تھے۔''(60)

<u>نبطی خط:</u>

نبطی خط حضرت ابراہیمؑ دے قبیلے نبطی نال جڑیا اے۔ایہہ نبطی قوم بلا دبطر وچ فلسطین تے سینا دے نال آباد سی، دوجی صدی عیسوی وچ روم واسیاں توں پریشان ہو کے عرب وچ آئی تے حجاز دے شمال وچ انباط دے مقام تے آباد ہوئی۔ایہہ خط بدوواں تے صحراوچ رہن والیاں دا خط سی جیہڑے عرب والیاں دے مورث سن۔اصل وچ نبطی خط ای حجازی عربی خط دی اصل سی۔جیہڑا پالمیری خط توں نکلیا اے۔ایس خط بارے ڈاکٹر محمد اقبال بھٹا ہوراں انج جانکاری دتی اے:

''اس خط کی بھی دواشکال تھیں زاویہ دار جس میں حروف کی گولائی نہیں ہوتی تھی بلکہ زاویے نمایاں ہوتے یہ خط عمارتی کتبات شاہی فرامین میں استعمال ہوتا تھا دوسری شکل میں حروف کے زاویے گولائی کی طرف مائل ہوئے یہ خط عوامی استعمال میں تھا۔''(61)

<u>پالمیری خط:</u>

ایس خط دی ایجاد آرامی توں ہوئی تے ایہہ عراق دے علاقے پالمیرہ (تلمود) نال منسوب اے جیویں نبطی بدوواں دا خط سی انج ای پالمیری خط شہری تے متمدن قوم وچ پرچلت سی۔خورشید عالم دے بقول:

''اس خط کے کتبے لندن، پیرس اور آکسفورڈ کے عجائب گھروں میں ہیں۔

اس کی ایجاد کے کافی دیر بعد پالمیری کے حروف تہجی سے سریاک اور استرانگلو خط ایجاد ہوا۔"[62]

سیریاک یاں شامی خط:(Syria-Syriac)

ایہنوں خط''استرانگلو'' وی آکھیا جاندااے۔ ایہدا تعلق مشرق دے عیسائیاں نال اے چھے سو سال قبل مسیح وچ ایہدا رواج ہویا تے اٹھویں صدی عیسوی وچ ایہہ خط مک گیا۔ ایہد یاں وکھو وکھریاں شاخاں توں ونوون خط نکلے۔ ایہہ خط پالمیری خط توں ایجاد ہو کے مشرق وچ چین تیکر اپڑ گیا جیہڑا ملک شام یاں سوریہ وچ ہن تیکر پر چلت اے۔ مذہبی تحریراں دیاں لوڑاں نے آرامی خطاں وچ بہت تغیّرات کیتے۔

خط سیریانی:

سریانی خط نوں سطریاں سطرنجیلی خط وی آکھدے نیں۔ عراق عرب وچ ایس خط دا بڑا رواج سی۔ ایہہ خط خطِ کوفی نال بڑا میل کھاندا اے۔ سریانی قوم دے لوک ایس خط وچ اپنی مقدس کتاب انجیل لکھدے سن۔ نال ای تاریخ وی لکھدے۔ ایہدے کجھ قاعدے خطِ کوفی نے اختیار کیتے نیں۔ ڈاکٹر محمد اقبال بھٹا ایہدے بارے انج جانکاری دیندے نیں:

> خط سطرنجیلی میں جب الف ممدوہ کسی لفظ کے درمیان میں آتا تھا تو الف کو الگ نہیں لکھتے تھے۔ مثلاً ظالمین اور عالمین کو ظلمین اور علمین کی طرح لکھتے تھے اور الف الگ سے اس کے اوپر لکھ دیتے تھے جیسے کہ خط کوفی کی تمام کتابت میں اور آج اکثر قرآن جو خطِ نسخ میں لکھے گئے ہیں ان میں بھی اس کی مثالیں موجود ہیں۔ جیسا کہ تاریخ گوئی میں جن لوگوں نے بسم اللہ الرحمٰن الرحیم کے اعداد 786 قرار دیئے ہیں انہوں نے سطرنجیلی خط کے اصول پر رحمٰن کو ملا کر لکھنے کی وجہ سے الف کا ایک عدد چھوڑ دیا ہے اور جن لوگوں نے 787 کو اس کا عدد قرار دیا ہے وہ رحمان کو الف کے ساتھ لکھتے ہیں۔ نستعلیق اور اُردو فارسی میں بھی یہی اصول کارفرما ہے۔"[64]

خورشید عالم ہوراں موجب:

> سریانوں خط سریانویں، یہودیوں اور کلدانیوں کا مخصوص خط ہے۔ عرب کے بہت بڑے حصے میں خط کوفی کی ایجاد سے پہلے یہ خط رائج تھا۔"[65]

خطِ کوفی:

عربی خط نے اسلام دی چھتر چھاویں ساریاں توں پہلاں جیہڑا جمالیاتی لباس پایا اوہنوں ''خطِ کوفی'' کہیا گیا جیہدی ایجاد چوتھی صدی عیسوی وچ نبطی خط تے خط سیریاک یاں سطر نجیلی توں ہوئی انبار وچ ایہہ خط ایجاد ہویا حجاز انبار تے حیرہ (کوفہ) وچ ایہہ خط لکھیا جاندا سی۔ حرب بن امیہ کوفہ توں ایہہ خط سکھ کے آئے جیہدے پاروں ایس خط دا ناں ''کوفی'' پیا تے ہولی ہولی ایہوناں ایس خط لئی پرچلت ہویا۔ کوفی خط نوں اوہدیاں مروجہ قسماں پاروں 'ام الخطوط' آکھیا گیا۔[66]

پہلاں کوفی خط وچ نقطے تے اعراب نہیں سن۔ ابوالاسود دوئیلی نے 40ھ/ 660 عیسوی توں پہلاں حرکتاں یعنی زبر، زیر، پیش ظاہر کرن لئی نقطیاں دا آغاز کیتا ایہہ نقطے گول سن فیروی ت ث ب وغیرہ وچ فرق کرن لئی نقطے نہیں سن۔ جدوں اسلامی ملکاں وچ فتوحات دی وسعت ہوئی ودھ توں ودھ لوک اسلام دے گھیرے وچ داخل ہوئے تے حرفاں تے نقطے نہ ہون پاروں قرآن پاک تے دوجیاں عبارتاں پڑھن وچ اوکھیائی ہوندی۔ اوس ویلے بنی عباس دے عہد دے خلیفہ عبدالملک بن مردان نے حجاج بن یوسف نوں لکھیا تے اوس دے حکم نال نصر بن عاصم تے رلدے ملدے حرفاں ب ت ث لئی نقطیاں دی ایجاد کیتی۔ تے ایہدے نال حرکت زیر زبر پیش دے قاعدے مرتب ہوئے تے عبارت وچ وقف دیاں علامتاں مقرر ہوئیاں۔ ایس طرز بارے انتھونی ویلچ لکھدے نیں:

> "Thus a hand writing without dots and diacritical points is like barren soil. On the other hand, a hand writing that is provided with dots and diacritical points is like a garden in bloom."[67]

مامون الرشید دے عہد وچ علم الخط نوں وڈی ترقی ہوئی جیہنوں قدیم خطاطاں دیاں وصلیاں جمع کرن دا بہت شوق سی۔ ایس عہد وچ خط کوفی وکھو وکھ طرزاں وچ لکھیا جاندا سی جو عربی نال رلدا ملدا سی۔ قرآنی خطاطی نے چوتھی صدی ہجری یعنی دسویں صدی عیسوی وچ خطِ نسخ نے کوفی دی تھاں لے لئی۔

حوالے

1- اقبال صلاح الدین: وڈی پنجابی لغت؛ عزیز بکڈپو، لاہور،2002ء ص1282

2- اُردو جامع انسائیکلو پیڈیا؛ شیخ غلام علی اینڈ سنز، جلد اول، لاہور، س ن، ص 573

3- خورشید عالم گوہر قلم: خطاطِ مشرق، اعجاز خطاطی؛ سنگِ میل پبلی کیشنز، لاہور، 2004ء ص15

4- ایضاً ص 15

5- ایضاً ص15

6- وڈی پنجابی لغت؛ ص 1603

7- Gelb, J.J: "A study of writing"; The foundation of grammetology, University of Chicago Press Chicago, Illinos, 1952, P.11

8- محمد اسحاق صدیقی: فن تحریر کی تاریخ؛ انجمن ترقی اُردو ہند، علی گڑھ، 1964ء ص2

9- محمد اقبال بھٹا، ڈاکٹر: لاہور اور فن خطاطی؛ علم وعرفان پبلشرز، لاہور، دسمبر 2007ء ص17

10- محمد اقبال بھٹا، ڈاکٹر: ''آغاز فن تحریر و اسلامی خطاطی'' دینی ڈائجسٹ روزنامہ پاکستان؛ 27 مئی 1991ء ص آخری

11- خطاطِ مشرق، اعجاز خطاطی؛ ص 19

12- "A study of writing", The foundation of grammetology, P.11

13- خورشید عالم گوہر قلم: مخزن خطاطی؛ سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، 2005ء ص 13,14

14- خطاطِ مشرق، اعجاز خطاطی؛ ص 18

15- ایضاً ص 18

16- اُردو جامع انسائیکلو پیڈیا؛ ص1880

17- لاہور اور فن خطاطی؛ ص 24

18- فن تحریر کی تاریخ؛ ص7

19- اُردو جامع انسائیکلو پیڈیا؛ ص1880

20- مخزن خطاطی؛ ص 15

21- خطاطِ مشرق، اعجاز خطاطی؛ ص19

22- www.britannica.com/pictography.

-23 مخزن خطاطی؛ ص19

-24 خطاطِ مشرق، اعجاز خطاطی؛ص21

-25 ایضاً ص21

-26 ایضاً ص22

-27 ایضاً ص22

-28 ممتاز حسین جونپوری شیخ، ایوب قادری محمد: خط و خطاطی؛ اکیڈمی آف ایجوکیشنل ایسرچ آل پاکستان ایجوکیشنل کانفرنس، کراچی، 1961ء،ص18, 19

-29 خطاطِ مشرق، اعجاز خطاطی؛ص22

-30 مخزن خطاطی؛ص19

-31 وڈی پنجابی لغت؛ص1283

-32 اُردو جامع انسائیکلو پیڈیا؛ص574

-33 ایضاً ص1605

-34 وڈی پنجابی لغت؛ص1283

-35 اُردو جامع انسائیکلو پیڈیا؛ص574

-36 فیروز سنز اُردو انسائیکلو پیڈیا؛ فیروز سنز (پرائیوٹ) لمیٹڈ، لاہور چوتھا ایڈیشن2005ء ص652

-37 ایضاً ص652

-38 خطاطِ مشرق، اعجاز خطاطی؛ص23, 24

39- wikipedia.com

-40 فن تحریر کی تاریخ؛ص81

-41 خطاطِ مشرق، اعجاز خطاطی؛ص24

-42 لاہور اور فن خطاطی؛ص28

-43 خطاطِ مشرق، اعجاز خطاطی؛ ص24

-44 ایضاً ص24

-45 ایضاً ص25

46- wikipedia.com

-47 خطاطِ مشرق، اعجاز خطاطی؛ص 25

-48 ایضاً ص25

-49 ایضاً ص27 ,26

-50 ایضاً ص27

51- Anthony welch, Calligraphy in the arts muslim world, (The Asia Society), New York: University of Taxas Press, 1979, P17

-52 لاہور اور فن خطاطی؛ص 19

53- Titus Burckhardt, "The art of Islam", Language and Meaning, World of Islam,? , Festival Publishing Co., 1976, P.47

54- wikipedia.com

-55 اُردو انسائیکلو پیڈیا؛ص 651

-56 ایضاً ص 651

-57 خطاطِ مشرق، اعجاز خطاطی؛ ص 27

-58 ایضاً ص27

-59 ایضاً ص27

-60 اُردو جامع انسائیکلو پیڈیا؛ص 574

-61 لاہور اور فن خطاطی؛ص 29

-62 خطاطِ مشرق، اعجاز خطاطی؛ص 28

-63 لاہور اور فن خطاطی؛ص 29

-64 ایضاً ص30

-65 خطاطِ مشرق، اعجاز خطاطی؛ ص 28

-66 لاہور اور فن خطاطی؛ص 30

67- Calligraphy in the Art of Muslim, P.4

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:69, July-Dece. 2012, pp 119-140

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔دسمبر 2012ء، مسلسل شمارہ 69

پنجابی ادب اور بشیر حسین ناظم کی ''مِکّھ''

ڈاکٹر محمد نوید ازہر
استاد شعبہ اردو، گورنمنٹ اسلامیہ کالج، ریلوے روڈ، لاہور

Punjabi Adab Aor Basheer Hussain Nazim ki "Mikh"

Abstract

Bashir Husain Nazim's Mikhh in the Light of Panjabi Literature: Bashir Husain Nazim (1932-2012) was a renowned scholar, a famous linguist of many languages and a popular poet of Na't. Mikhh (i.e marrow or pith) is an imortant book of Panjabi Poetry written by Nazim. There is a variety of poems, kaafis and ghazals in this book. The book is based on intellect, wisdom and experiences of life. The blood of tasawwuf is also circulating in the veins of verses. A reflection of Quran and Hadith is also found here. This book is representative of classical as well as modern Panjabi Poetry. It was published in 1998.

کتب سماویہ کی تنزیل نے انسان کو قرطاس وقلم سے وابستگی کا شعور بخشا۔ مذہب ہی کی

گود کے لمس نے ادب کے بدن میں زندگی کی حرارت پیدا کی۔اگر چہ مرور زمانہ نے مذہب اور ادب کو جدا جدا کر دیا ہے، حتی کہ ادب کو مذہب کی مخالفت کے لیے بھی استعمال کیا ہے تاہم تاریخ عالم پر نظر دوڑانے سے بآسانی معلوم ہو سکتا ہے کہ دنیا کی ہر زبان میں ادب کے سوتے مذہب ہی کے سرچشمہ لافانی سے پھوٹے ہیں۔ پنجابی ادب کے پس منظر میں بھی یہی عالم گیر حقیقت کارفرما ہے۔

پنجابی ادب اپنے مزاج کے اعتبار سے پنجابیوں کے مماثل ہے۔ پنجاب اولیائے کرام کی سرزمین ہے۔ برصغیر میں اہلِ اسلام کے ورود کے بعد کثرت سے اولیاء کرام نے اس سرزمین پر رشدو ہدایت کے موتی لٹائے اور قرآنی تعلیمات کے چراغ جلائے۔ یہی نفوس قدسیہ تھے جو ہمہ دم کفر و الحاد کی یورشوں سے نبرد آزما رہے اور اپنے علم وعمل کے نور سے جہالت کی تاریکیوں کا مقابلہ کیا۔ان کی مساعی جمیلہ ثمر بار ہوئیں اور سرزمین پنجاب کی فضائے رومان پرور میں ایسی تبدیلی نمودار ہوئی کہ یہ فضا درویشانہ اور صوفیانہ تاثیر کی حامل ہوگئی۔

یہ فرزندانِ اسلام اپنے تہذیب وتمدن اور علوم ساتھ لے کر آئے۔ چونکہ ان علوم پر تصوف وطریقت کے اثرات غالب تھے اس لیے یہی موضوعات پنجابی ادب میں جذب ہوتے چلے گئے۔ جہاں پنجابیوں نے اپنی رومانویت کو صوفیانہ اور درویشانہ مزاج میں بدل لیا وہاں پنجابی ادب میں بھی انہی موضوعات نے راہ پائی اور ادب روحانیت کے مرکز کے گرد گھومنے لگا۔ آج بھی پنجابی ادب تصوف کے اسرار و رموز، مذہبی عقائد اور اسلامی فلسفہ جیسے موضوعات کی وجہ سے دیگر زبانوں کے ادب میں ممتاز حیثیت کا مالک ہے۔

اس تاثر کو پنجابی کے بڑے بڑے شعراء نے اس حد تک قبول کیا کہ ان کی نوکِ خامہ سے جو لوک داستانیں اور رومانوی قصے منظوم صورت میں ٹپکے، ان میں بھی انھوں نے فلسفۂ اخلاق اور تعلیماتِ تصوف کو ملحوظِ خاطر رکھا۔

پنجابی ادب میں یہ اثرات برصغیر کے آس پاس موجود عربی اور فارسی زبانوں کی وجہ سے بھی پیدا ہوئے۔عربی مسلمانوں کی مذہبی زبان ہے اور فارسی پر اکابرِ اسلام کی زبان ہونے کی بدولت مذہبی اثرات غالب ہیں۔اس طرح ان دو زبانوں نے بھی پنجابی کی مذہبی اور روحانی تربیت میں اپنا کردار ادا کیا۔ اہلِ پنجاب خود جتنا ان دو زبانوں سے متاثر تھے، اتنا ہی ان کی

تحریروں میں ان زبانوں کے اثرات، الفاظ اور موضوعات کا در آنا لازمی قرار پایا۔ اس بارے میں عین الحق فرید کوٹی رقم طراز ہیں:

''پنجاب میں اسلامی مملکت کی بنیادیں صحیح معنوں میں 1021ء میں استوار ہوئیں، جب سلطان محمود غزنوی نے ہندو حکمران ترلوچن پال کو شکست دی۔ اسلامی عہد میں جہاں عربی زبان کو مذہبی زبان کا درجہ حاصل تھا، وہاں درس و تدریس، علم و ادب اور کاروباری و سرکاری زبان فارسی تھی۔ پنجابی زبان کو اگر ایک طرف عربی نے متاثر کیا تو دوسری طرف فارسی نے۔ یہ پنجابی زبان کا سرمایۂ الفاظ ہی ہے جو کچھ حد تک عربی و فارسی سے متاثر ہوا ہے۔ پنجابی کی صوتیات اور صرف ونحو پر ان زبانوں کا کوئی اثر نظر نہیں آتا''[1]

صوفیہ کرام کی خانقاہیں اور تربیت گاہیں علوم وفنون کی آماج گاہیں تھیں۔ وہیں مقامی عوامی بولی اور زبان کے ادب نے نشو ونما پائی۔ پنجابی زبان کے ماہرین کے نزدیک:

''اسلام کی آمد سے پہلے پنجابی ادب کا وجود نہ تھا''۔[2]

عربی، فارسی اور ہندی کے اثرات اس حد تک پنجابی پر غالب آئے کہ بہت سی نئی اصنافِ سخن مثلاً شلوک، دوہڑے، کافی، سی حرفی، بارہ ماہ، مثنوی اور غزل نے بھی پنجابی کے دامن کو آراستہ کیا:

''بابا فرید شکر گنج کو پنجابی ادب کا بانی اور پنجابی شاعری کا پہلا باقاعدہ شاعر تسلیم کیا گیا ہے''۔[3]

ان کے بعد شاہ حسین، سلطان باہو، بلھے شاہ، وارث شاہ، شاہ مراد، میاں محمد بخش، خواجہ غلام فرید، مولوی غلام رسول عالمپوری جیسے شعراء کے اسمائے گرامی نمایاں ہیں جنھوں نے پنجابی زبان وادب کو بامِ کمال تک پہنچایا۔ موضوعاتِ تصوف کا دائرہ حضرت بابا فرید شکر گنج سے لے کر بوٹا گجراتی اور کالی داس تک پھیلا ہوا ہے اور ہر دور کے شعراء ان شعرائے گرامی کے خوانِ سخن و ادب سے خوشہ چینی کرتے آئے ہیں۔

پنجابی کے ان اکابر شعراء نے صرف شاعری نہیں کی بل کہ اپنے عہد کے سماج کی

تصویر گری کی ہے۔ وہ قرآن و حدیث کے علوم اور موضوعات سے استفادہ کرتے ہیں۔ اور اپنے عہد اور سماج پران کا انطباق کرتے ہیں۔ پنجابی ادب اپنے معاشرے کا صحیح عکاس ہے۔ شاہ حسین، بلھے شاہ، وارث شاہ اور خواجہ غلام فرید نے تشبیہات، علامات اور استعارات اپنے مقامی ماحول ہی سے اخذ کیے ہیں۔

عقل کی انتہا خوفِ خدا ہے، اس لیے تصوف سراسر حکمت و دانائی اور فلسفۂ اخلاق پر مشتمل ہے۔ یہی وجہ ہے کہ تربیتِ تصوف دل میں ایک عالم گیر محبت کا طوفان موج زن کر دیتی ہے اور چونکہ پنجابی زبان و ادب میں تصوف ہی رچا بسا ہے اس لیے پنجابی شاعری اپنے گردو پیش اور ماحول سے محبت کی آئینہ دار ہے۔ اس میں لوک کردار، موسم، میدان، کھیت، کھلیان، صحرا، دریا، چکور، چاند، چرخا، کنواں وغیرہ اس طمطراق سے موجود ہیں کہ علامات اور استعارات کی شکل اختیار کر گئے ہیں۔

پنجابی شاعری کا مطالعہ کرتے ہوئے ہمیں اپنے دیہات یاد آجاتے ہیں جن میں بچپن گزرا اور بین السطور میں ہمیں لہلہاتی فصلیں، مہکتے ہوئے پھول، چہکتے ہوئے پرندے، چٹکتی ہوئی کلیاں، ہرے بھرے کھیت، جمعرات کی جھڑیاں چھپی ہوئی نظر آتی ہیں۔ سادہ اور پروقار مسجدیں، کچے پکے مکانات، چرتے ہوئے مویشی، طرہ دار دستار باندھ کر پھرتے ہوئے اہلِ علم اور بزرگ، ترنجن کی نشستیں، تندور کے جمگھٹے، کنویں پر پن ہاریوں کے ہجوم، چوپال میں گڑگڑ کرتے ہوئے حقے، منڈیروں پر کائیں کائیں کرتے ہوئے کوے، گھُگھو گھُو گھُگھو گھُو کرتی ہوئی فاختائیں، گُھوں گھُوں کرتے ہوئے چرخے، گندم پیستے ہوئے خراس، خاموشی سے محوِ خرام راجباہیں اور اس طرح کے کئی اور مناظر چشمانِ تصور کے سامنے جھلملاتے رہتے ہیں اور اَن گنت بھولی بسری یادیں طاقِ خیال میں لَو دینے لگتی ہیں۔

بڑے بڑے پنجابی شعراء کے کلام میں ہمیں جہاں متنوع موضوعات سینہ قرطاس پر بکھرے ہوئے نظر آتے ہیں وہاں دیہات کے یہ تمام مناظر جلوہ آراء نظر آتے ہیں۔ اگرچہ یہ لوگ عشقِ حقیقی سے لے کر عشقِ مجازی تک اور غمِ جاناں سے لے کر غمِ جاں تک ہر موضوع اور مسئلہ کی حقیقی عکاسی کرتے ہیں لیکن فلسفۂ اخلاق اور حکمت و موعظت کے فریضہ سے غافل نہیں ہوتے۔ پنجابی کی عشقیہ منظوم داستانوں اور مثنویوں مثلاً ہیر رانجھا از وارث شاہ، سیف الملوک

از میاں محمد بخش اور احسن القصص از مولوی غلام رسول عالم پوری میں بھی حاصلِ گفت گو اور مطمحِ نظر کو شاعر نے اس عمدگی کے ساتھ بیان کیا ہے کہ وہ پنجابی ادب کا طرہ امتیاز قرار پایا ہے۔

اہلِ تصوف کے خطۂ پنجاب میں رومان پرور داستانوں سے بھی اپنے تبلیغی مقاصد پورا کرنے اور مخصوص کرداروں کو علامتی حیثیت دینے کے بارے میں حمید اللہ ہاشمی رقم طراز ہیں:

> ''صوفیانہ شاعری میں خدا اور مرشد کو رانجھا، مہینوال اور پنوں کے ناموں سے تعبیر کیا گیا۔ روح کو ہیر، سوھنی اور سسی کے روپ میں یاد کیا گیا ہے، یعنی رومانی قصوں کے کردار بطور علامت استعمال ہوتے ہیں۔صوفی شعراء اکثر اپنی ذات اور روح کو ہیر، سوہنی یا سسی اور اپنے خدا یا مرشد کو (جو وصال الٰہی کا وسیلہ ہے) رانجھا، مہینوال اور پنوں کے نام سے مخاطب کرتے ہیں۔ یہاں تک کہ سید وارث شاہ جیسے قادر الکلام رومانی شاعر نے اپنی رومانی داستان ''ہیر'' میں اعلان کیا کہ میں نے ان رومانی کرداروں اور داستان کو رومانی کرداروں اور داستان کو روحانی رنگ میں پیش کیا ہے''۔ (4)

بشیر حسین ناظم (۱۹۳۲ء ۔۲۱۰۲ء) کی ''مِکّھ'' بھی اس پس منظر میں لکھی گئی پنجابی شاعری کی ایک کتاب ہے۔جس میں شاعر نے حکمت و دانائی کے کئی لعل و جواہر یکجا کر دیے ہیں۔ یہ مجموعہ 1998ء میں زیور طباعت سے آراستہ ہو کر منصۂ شہود پر جلوہ گر ہوا۔ یہ نظم، غزل اور کافی تین اصناف پر مشتمل ہے۔اس میں بشیر حسین ناظم کے تجربات، مشاہدات اور واردات شعر کا لبادہ اوڑھ کر معرض اظہار میں آئے ہیں۔

بچپن ہی سے اہلِ علم کی مجالست اور داناؤں کی صحبت نشینی نے انھیں اپنے حلقۂ فضیلت میں محصور رکھا۔ وہ اکابر اہلِ دانش کی تصنیفات کے گہرے مطالعے کے ساتھ ساتھ بینندگانِ اسرار کی نجی و عوامی محفلوں سے خوشہ چینی کرتے رہے۔ وہ گوجرنوالا سے نکلے تو شرق پور پہنچے اور وہاں سے نکلے تو لاہور کے ان حلقوں کا ایک ناقابل تقسیم جز ثابت ہوئے جن میں علم وحکمت کی باتیں کانوں میں رس گھولتی تھیں۔ جہاں عرفان کے موتیوں سے دامن لبریز کرنے کے مواقع وافر تھے۔ جہاں عقل و عشق دونوں کا مقام متمیز تھا، جہاں علومِ قدیمہ اور علومِ جدیدہ دونوں یکساں اہمیت کے حامل تھے۔عربی و فارسی کو مشرقی ادب کی روح گردانا جاتا تھا، شاعری کی رموز، علم

بدیع و بیان اور منطق و کلام پر شام سے صبح تک اور صبح سے شام تک مباحث جاری رہتی تھیں۔ محبت رسول ﷺ ان کا سرمایہ تھا اور ذوقِ شعر ان کی کمزوری، سو ان کی جوانی علم و ادب اور مذہب و تصوف کی تربیت گاہوں میں، اس ہنگامہ پرورشہر کے گلی کوچوں میں سنورتی اور نکھرتی چلی گئی۔

دینی مدارس میں رسمی تعلیم حاصل کرنے کے بعد ذاتی محنت اور لگن سے انھوں نے متعدد ایم اے کیے۔ منشی فاضل اور ایم او ایل کے علاوہ پنجابی یونیورسٹی لاء کالج سے ایل ایل بی کا امتحان بھی پاس کیا۔ عالمِ طفولیت ہی سے وہ حضرت میاں غلام اللہ ثانی لاثانی ؒ برادر خرد اعلیٰ حضرت میاں شیر محمد شرقپوری ؒ کے حلقہ ارادت سے وابستہ ہو چکے تھے۔[5] اس وقت ان کی عمر آٹھ برس تھی اور قیامِ پاکستان تک وہ حضرت کی معیّت میں پورے ہندوستان کا سفر کر چکتے تھے۔ یہی وہ پس منظر ہے جس نے ان کی فکر پر تصور کی ایک دبیز تہہ چڑھا دی۔

''مِکھ'' میں اُن کے اسی اکتسابِ علم کی معمولی سی جھلک نظر آتی ہے۔ چوں کہ اس میں دانائی اور حکمت کی باتیں نظم کی گئی ہیں اس لیے اس کا نام انھوں نے مکھ تجویز کیا ہے۔ لیکن ''مکھ'' کے عنوان سے باقاعدہ ایک نظم بھی کتاب میں موجود ہے جو حدیثِ پاک رأس الحکمة مخافة الله کا ترجمہ ہے، یعنی عقل کی بنیاد خوف خدا ہے۔ ناظم نے زندگی کو قریب سے دیکھا ہے اور جیسا محسوس کیا ہے اسے ''مکھ'' میں بیان کر دیا ہے۔

''مِکھ'' کی منظومات آزاد کے ساتھ ساتھ ہیئت معرا اور پابند کا حسن بھی اپنے اندر سموئے ہوئے ہیں لیکن چوں کہ یہ اس دور کی تخلیقات ہیں جب نظم آزاد کا رواج ترقی پذیر تھا اس لیے شاعری کی اس نہج سے متاثر ہو کر انھوں نے زیادہ تر نظمِ آزاد کو جذبات و احساسات کا ترجمان بنایا ہے۔ یہ منظوم مندرجات ایسے جذبات و احساسات پر مبنی ہیں جو آفاقی اور عالمگیر حیثیت کے حامل ہیں۔ یہ کتاب 200 صفحات پر مشتمل ہے جس میں 94 منظومات، 53 غزلیات اور 7 کافیاں شامل ہیں۔

''کجھ اکھر'' کے عنوان سے درج پیش لفظ میں انہوں نے خود لکھا ہے کہ آج کل لوگوں نے عالمِ مثال پر اپنی سوچ کی کمند ڈالنا بند کر دیا ہے، شاید فکر کے سوتے خشک ہو گئے ہیں۔ کسی کام کا آغاز کرنا ہی مشکل ہوتا ہے۔ اگر کام شروع کر لیا جائے تو آسانیاں مہیا ہو جاتی ہیں۔ آتش نے بھی یہی بات کی تھی کہ:

سفر ہے شرط، مسافر نواز بہتیرے

اس بات کو ناظم نے ابتدائی نظم ''بسم اللہ'' میں یوں بیان کیا ہے:

اِک پَگ چایئے / تے سو ورھیاں دا / پندھ مکایئے (6)

یعنی پہلا قدم اٹھالیں تو گویا سو سال کا فاصلہ طے ہو جاتا ہے۔ اس نظم میں گویا عزم وہمت کا پیغام دیا گیا ہے۔

نظم ''ساڈا سب کجھ ویلا اے'' میں اس حقیقت پر روشنی ڈالی گئی ہے کہ جو انسان وقت کی قدر نہ کرے، وہ دنیا میں نشانِ ذلت بن جاتا ہے۔

''دل'' میں دراصل اس حدیثِ رسولِ مقبولؐ کا ترجمہ کیا گیا ہے کہ:

الا وان فی الجسد مضغةً اذا صلحت صلح الجسد کله واذا فسدت فسد الجسد کله الا وھی القلب۔ (7)

ترجمہ: خبردار! بدن میں گوشت کا ایک لوتھڑا ایسا ہے کہ اگر اس کی اصلاح ہو جائے تو سارا بدن صالح ہو جاتا ہے اور اگر اس میں فساد پیدا ہو تو سارے بدن میں فساد پیدا ہو جاتا ہے۔ خبردار! وہ دل ہے''۔

نظم لکھتے ہیں:

دل کیہ اے / اک لہو دروازہ / ایہدے وچوں / پل پل لنگھن /
لہو دیاں بُونداں / جے ایہ ہوون، پاک پوتر / ایسے دل تو صدقے جاں (8)

قرآن و حدیث، علوم قدیمہ اور فلسفہ و اخلاق کا مطالعہ قدم قدم پر ان کی رہ نمائی کرتا ہے۔ نظم ''میں جل ورگا'' میں کہتے ہیں کہ انسان کو اللہ تعالیٰ نے پانی سے پیدا کیا ہے۔ اس بات میں ایک حکمت پوشیدہ ہے اور وہ حکمت یہ ہے کہ انسان پانی کی طرح خالق کے حکم پر بہتا چلا جاتے۔ اور اپنی مرضی کو چلانے والے کی مرضی پر قربان کردے۔ منافق معاشرے میں فساد پیدا کرنے والا خطرناک ترین کردار ہے۔ منافق کی پہچان رسول اکرمﷺ نے ان تین علامات میں فرمائی ہے:

اِذَا حدَّثَ کذب (جب بات کرے تو جھوٹ بولے)

اِذاَ وَعَدَ اَخلَفَ (جب وعدہ کرے تو خلاف ورزی کرے)

اِذا ائتُمِنَ خَانَ (جب اسے امانت دی جائے تو خیانت کرے) [9]

ناظم اپنی نظم ''بنِ سرنانویوں'' (بغیر عنوان کے) میں استفہامیہ انداز میں ایک بجھارت کی صورت میں مختصر ترین الفاظ میں منافق کی تعریف کرتے ہیں۔ اسلوب ملاحظہ ہو:

اتوں کجھ / تے وچوں کجھ / سجناں بجھ [10]

اسی طرح انہوں نے ریاکاری کے عمل کے بے فائدہ ہونے کا ذکر شاعرانہ پیرائے میں نظم ''پنتھ وکھاوے دا'' میں یوں کیا ہے:

یارو! پنتھ وکھاوے دا / الھڑ بلھڑ باوے دا / کجھ وی نئیں [11]

رسول اکرمؐ نے ریاکاری کو شرکِ اصغر قرار دیا ہے اور فرمایا ہے کہ روز قیامت ریاکار سے کہا جائے گا کہ جن لوگوں کو دکھانے کے لیے تو نے یہ عمل کیا آج انہی سے اس کی جزا طلب کر۔ نظم میں اس پس منظر کو بڑی خوبصورتی سے ملخص کر دیا گیا ہے۔

مشرقی اقدار کی علم بردار نظم ''کونت دی آدر'' میں عورت کو آوارہ خیالی سے بچنے اور خاوند کا احترام کرنے کی تلقین کی گئی ہے۔ ناظم لکھتے ہیں:

اری سن ! دور دراز جانے والے دکھوں کو پکڑنے کی کوشش نہیں کرنی چاہیے۔ خاوند کی عزت کرنی چاہیے۔ اس کے ایک ایک اشارے پر دل وجان کو قربان کرنا چاہیے۔

مزید کہتے ہیں:

اکھ دی راکھی کریئے / سوچ وچھیری وچ اکلاپے / جے کدھرے منہ مارے / اوہنوں جھبو دیئے [12]

آنکھ کی حفاظت کے لیے ''اکھ'' کے ساتھ ''راکھی'' کا لفظ استعمال کرنا اور سوچ کو بچھری سے تشبیہ دے کر جھبو دینا محاکات نگاری اور تجسیم نگاری کی عمدہ مثال ہے۔ نظم میں خیال افروزی سے حسن پیدا کیا گیا ہے۔

کچھ خوبیاں ایسی ہوتی ہے جو اخلاقی برائیوں پر پردہ ڈال دیتی ہیں۔ ناظم کے خیال میں علم اورعرفان بھی ایسی ہی دو خوبیاں ہیں۔ کہتے ہیں:

علم تے گیان / سبھے عیب چھپان [13]

''جنگل دا قانون'' ایک طنزیہ نظم ہے جس میں اپنی خودی کی حفاظت نہ کرنے والوں پر چوٹ کی گئی ہے۔ الفاظ ومحاورات ،قوافی کے اندرونی نظام اور رواں بحر نے اسے ایک بڑی نظم بنا دیا ہے۔ ''تصویریت'' کے استعمال سے جنگل کا نقشہ نظروں کے سامنے گھومتے لگتا ہے۔ ناظم کہتے ہیں:

''چرخِ پیر کی عمر جتنا پرانا اور قدیمِ جنگل کا قانون یہی ہے۔ اورلومڑ، گیڈر اور بن مانس اپنے بچوں کو نصیحت کرتے چلے آتے ہیں کہ چیتے اور شیر کو سلام کر کے گذرنا چاہیے۔ کبھی انھیں ناراض نہ کرنا چاہیے۔ ورنہ وہ تمھیں مسل اور کچل کر رکھ دیں گے۔ ہاتھی گذر رہے ہوں، چنگھاڑ رہے ہوں، یا کھانس رہے ہوں تو پاس کھڑے ہو کر آواز تک نہیں نکالنی چاہیے، چپ سادھ لینی چاہیے، مکار، بزدل اور ہڈحرام آدمیوں کی طرح زور آور اور طاقت ور وحشیوں کا پانی بھرتے رہنا چاہیے۔ اسی میں پُرمسرت زندگی کا راز پوشیدہ ہے''۔

دوسری طرف ''ہینا ہونا چنگا نئیں''[(15)] میں کھل کر کہتے ہیں کہ: کم زور بن کر رہنا اچھا نہیں۔ کم زور آدمی زندہ لاش ہوتا ہے۔ ایسے آدمی پر افسوس ہے۔ کیونکہ دنیا میں کئی لوگ بہ ظاہر بزرگ نظر آتے ہیں جب کہ درحقیقت وہ گرگ ہوتے ہیں جو عاجز اور کم زور کو کھا جاتے ہیں اور زور آور سے شرما جاتے ہیں۔ لہٰذا علم وعقل اور ہوش وحواس کے اعتبار سے زور آور اور مضبوط بن۔ کم زور ہونا علم اور عقل سے بغاوت کی دلیل ہے''۔

اللہ تعالیٰ کے پردہ نشین ہونے کی وجہ بیان کرتے ہوئے ''نیڑتا''[(16)] میں کہتے ہیں:

''آنکھ پر ورق رکھ لیا جائے تو تحریر پڑھی نہیں جا سکتی۔ اس لیے جو شہ رگ سے بھی قریب ہو اور علم وعرفان کی زد سے باہر ہو بھلا بتاؤ وہ کیسے نظر آ سکتا ہے؟''

''فقیر دی سمجھاؤنی'' میں ناظم نے شیخ جمال اللہ ہانسوی (خلیفہ حضرت بابا فرید شکر گنجؒ) کا یہ واقعہ نظم کیا ہے کہ کسی فقیر نے ایک درویش سے پوچھا: ''جناب صوف کیا ہے''؟ درویش نے جواب دیا: ''تمھیں اس سے کیا مطلب''؟ فقیر نے عرض کیا: ''جناب! میں نے عمر بھر صوف کا

لباس تو زیب تن کیا ہے مگر اس کی حقیقت سے آشنائی نصیب نہیں ہوئی۔ اس کی وضاحت فرمائیں۔ درویش نے جواب دیا: ''ارے بے وقوف! تو نے کہاں بال سفید کر لیے ہیں۔ سُن! عقل کی ''پُونی'' سے ناسمجھی کی ''چھڑی'' پُن۔ ''صوف'' ایک سہ حرفی لفظ ہے۔ ''ص'' سے صفائے قلب مراد ہے۔ اس سے قربِ الٰہی نصیب ہوتا ہے۔ ''و'' سے وفا مراد ہے۔ اس سے دل کی ویران بستی آباد ہوتی ہے اور ''ف'' سے مراد فنا ہے۔ جو فنا کے دروازے سے گزر جاتا ہے اسے بقا مل جاتی ہے۔ جو درویش ان معانی سے واقفیت حاصل کر کے لباسِ صوف پہنتا ہے، وہی سچا درویش ہے۔

''اَنکھ'' (خودی) ایک دوسطری نظم ہے، جس میں اپنی خودی کی پاسبانی کی تلقین کی گئی ہے۔ کہتے ہیں:

میں دنیا دے بھا نہ تُلّاں / وِرت چھڈاں پرگاں نہ بُلّاں [18]

سیرِ آفاقی کی بجائے سیرِ انفسی کی اہمیت کو اجاگر کرتے ہوئے ناظم ''بھیڑ یو اکھیو'' [19] میں آنکھوں کو الزام دیتے ہیں کہ وہ آسمانوں پر کیا دیکھتی رہتی ہیں، آفاق میں تلاش کرتی ہیں، من کی دنیا میں کیوں نہیں جھانکتیں، دل میں ساری کائنات موجود ہے، ایسے چاند اور سورج چھپے ہوئے ہیں جن سے آسمان کے چاند اور سورج بھی خیرات طلب کرتے ہیں۔ ''نفسے بہ سینہ رجوع کن''۔ (بیدل)

''اچھیا'' کے عنوان سے محبت میں ہمیشہ پائیداری کے متمنی ہیں۔ کہتے ہیں: چاہے سمندر خشک ہو جائیں اور پہاڑ ریزہ ریزہ ہو کر زمین کی طرح ہموار ہو جائیں (یعنی دنیا زیر و زبر ہو جائے)، تیری اور میری محبت سلامت رہے۔ اسلوب ملاحظہ ہو:

ساگر بھانویں سُکّن سارے / پربت لگّن پیر /
تیری میری بس نہ ہووے / شالا تھیوی خیر [21]

سوچیں شاعر اور ادیب پر جو ستم ڈھاتی ہیں۔ اس کا احاطہ ''فکر'' کے عنوان سے یوں کیا گیا ہے:

فکراں داسپ مار کے گنجلی / بہہ جائے سوچ مکانے
پانی منگ نہ سکن ایہد ے / ڈنگوں مرد سیانے [22]

عورت ذات کے بارے میں نظم ''عورت'' میں لکھتے ہیں کہ اپنی دل فریب باتوں

سے پہاڑ جیسے عزمِ صمیم کو بھی اپنی طرف مائل کرلیتی ہے۔ اندازِ بیان ملاحظہ ہو:

گُولی ، کومل ، سُندر شے / لَلّی ، پوپی لاکے تے /
نال ٹُرالے پربت نوں [23]

اک دانائی کی بات'' اَن بن'' میں یوں کئی گی ہے:

گھر وچ ہووے اَن بَن / تے دب کے دشمن ہسّن
کلا قلندر وَسّے / تے گھڑیوں پانی نَسّے [24]

اس نظم میں سعدی کا'' نقصانِ مایہ وشماتتِ ہمسایہ'' والا مضمون بھی عمدگی کے ساتھ دَر آیا ہے۔ جذبہ حب رسول ؐ کسی دعویٰ کا متمنی نہیں بلکہ عملی اظہار کا متقاضی ہے۔ وہ دعویٰ کس کام کا جس پر دلیل نہ ہو۔'' محبوب''[25] کے عنوان سے اپنی نظم میں ناظم رقم طراز ہیں:

'' ذرا بتاؤ تو سہی ، محبوب کون ہوتا ہے؟ سیدھی سی بات ہے کہ جو دل میں اترا ہو جس کی بات قابلِ تسلیم ہو۔ اب بتاؤ اگر اللہ تعالیٰ یا اللہ کا محبوب تمھارے محبوب ہیں تو دونوں میں سے کس کا حکم مانتے ہو؟ سچی بات ہے کہ کسی کا نہیں۔ اس سے ثابت ہوتا ہے کہ تمھارا عشق خام ہے اور تم کچے عاشق ہو۔ مری بات سن لو! کچا گھڑا اور کچا عاشق ، ڈوب جاتے ہیں، ذلت کی دلدل میں دھنس جاتے ہیں''۔ علامہ اقبال نے کہا تھا:

اگر گویم مسلمانم بلرزم / کہ دانم مشکلاتِ لااِلہ را

علامہ اقبال کو خراجِ عقیدت پیش کرتے ہوئے ناظم یوں خامہ فرسا ہیں:

دین اسلام دا دردی / سوچوں رازی تے ماوردی / عشقوں رومی، جامی
درد دی پاکے وردی / وچ میدانے آیا / غفلت کنی ، سُستی گُوکی
جاگے گوٹھ گراں / ایسے دیدہ ورتوں ناظم / کیوں نہ صدقے جاں [26]

نظم کی سحر آفرینی ، موسیقیت ، غنائیت اور ہیئتِ آزاد میں قوافی کا شعوری استعمال متاثر کن ہے۔

'' مکھ'' اول تا آخر دانائی کی باتوں، حکمت آموز مثالوں، فلسفہ و اخلاق اور عظمتِ کردار کے کئی سنہری اصولوں پر مشتمل ہے۔ کبھی اس موضوع کے لیے قرآن و حدیث سے عطر کشید کیا گیا ہے، کبھی تصوف کے دامن میں پناہ لی گئی ہے اور کبھی دیہاتوں کے گلی کوچوں سے حکمت کے

سیپ چنے گئے ہیں۔

''مکھ'' کا دوسرا حصہ ''غزل پراگا'' کے عنوان سے ترپین (۵۳) غزلیات پر مشتمل ہے۔ ان غزلیات پر فارسی آہنگ اور کلاسیکل اساتذہ فن کے اثرات غالب نظر آتے ہیں۔

غالب محبوب کے ہاتھ میں شمشیر کے عریاں ہونے کو نظارہ عید قرار دیتے ہیں۔ ناظم کے ہاں بھی کچھ ایسی ہی خود سپردگی نظر آتی ہے:

زخماں تے بہاراں آون گیاں توں کھچ ذرا شمشیراں نوں
سَدھراں دے بُوٹے پلرن گے نکلن دے کمانوں تیراں نوں (27)

لوگوں کے قول وفعل کا تضاد انھیں بے قرار کرتا ہے۔ انھیں اس بات کی شکایت ہے کہ لوگ گلاب ہونے کے دعوے دار ہیں درآں حالیکہ خوشبو گُٹے کے پھول جتنی بھی نہیں:

گُٹے ورگی خوشبوئیں نے ، دعوے کرن گلاباں دے
ہرتھاں پے وِدوان کہاون، لوکی بھکے ناںواں دے (28)

ناظم کو وہ لوگ متاثر کرتے ہیں جو زمانے کا رخ بدلتے ہیں۔ وہ کہتے ہیں:

اُنج تے ویلا چنگے مندے بندے پیدا کردا اے
ویلے نوں نیں پیدا کردے ناظم پتر ماںواں دے (29)

وہ برائی کو برائی جانتے اور مانتے ہیں۔ حلال اور حرام کی تمیز ان کی نظر میں بڑی واضح ہے۔ کہتے ہیں:

بھیڑ جتھے وی ہووے اوہ بھیڑ ہوندا اے، ناظم آکھیا اے سچ سیانیاں نیں
میکدے وچ جیہڑی حرام شے سی، ہور کدھرے اوہ کویں حلال ہوگئی

قرآن مجید میں ارشاد ربانی ہے: وقولوقولا سدیدا (30) (سیدھی اور سچی بات کیا کرو) لیکن حق گوئی کبھی کبھی تختہ دار پر بھی لٹکا دیتی ہے اور آگ میں بھی جلا دیتی ہے۔ اعلائے کلمۃ الحق کی مشکلات کو ایک شعر میں یوں بیان کرتے ہیں:

سچی گل زمانے اندر کرنی ڈاہڈی اوکھی
بعضے سچیاں گلاں کر کے چڑھ گئے چِخا وچارے (31)

عشق کی سرمستی اور وادیٔ عشق کے امتحانات کا ذکر درج ذیل اشعار میں کیا گیا ہے:

عشق دے ڈنگے، تگڑے، ماڑے دونویں چیکاں مارن
عشق بستر محل تے کلی دوہناں نوں اگ لاندا [32]

عشق دے مارے یار وچارے رات دنے
مہندی وانگر چکی ہیٹھاں پسدے نیں [33]

دنیا اندر عشق نے ساہنوں پھاہیا نئیں
ازلوں گاندے آئے عشق ترانے آں [34]

مینوں سون نہ دیوے آپ وی سوندا نئیں
اُٹھ بہندا اے تڑکے تڑکے دل میرا [35]

ناظم کے عشق کی سرمستی شراب و شباب سے کنارہ گیر اور کوچہ محبوب کی راہ گیر ہے۔ ان کا محبوب مجازی نہیں حقیقی ہے۔ شوقِ لقا اور لذت دیدار کا بیان ملاحظہ ہو:

اُس حسن دے سومے نیں ناظم جد پچھیا دس کیہ منگنا ایں
میں عرض کیتی دیدار ترا، کیہ کرنا اے جا گیراں نوں [36]

یار دے رج رج درشن کرلے، نالے چُمے پیر
لکھاں جاگاں نالوں چنگی ساہڈی رہی اے خواب [37]

میں تیرے مکھڑے نوں
جد ویکھاں ہووے حج [38]

خیر منگن میں حسن دی گھروں ٹریا، ڈِٹھا سوہنا تے گنگ زبان ہوگئی
اوہدے اگے سوال میں کیہ کردا، میری صورت ای وانگ سوال ہوگئی [39]

نقلی ادیبوں اور شاعروں کی خبر لیتے ہوئے رقم طراز ہیں:

شعر شعور دی مایہ ہُندائے، دل، روح دا سرمایہ ہُندائے
اوہ وی شاعر پے اکھواون ناظم جہڑے جھانویں نیں(40)

کسراں دے زمانے آئے نیں، ایہ دن آ کاش وکھائے نیں
ہر انھّی ، کانی بن بیٹھی دَھکّے تھِیں بھین ادیباں دی(41)

نئیں عزت آدر کدھرے وی ایتھے تے اوتھے اوہناں دی
سودا جو آنے ٹُغیاں توں کردے نیں یار ضمیراں دا (42)

چند اشعار میں پنجابی محاورات کا استعمال ملاحظہ ہو:

عشق اڑ کے چڑھ جاندے نیں جہڑے لوک وچارے
ویہندے نیں اوہ نانی سُفنے ، نالے دن نوں تارے(43)

بناں مرشداں راہ نہ ہتھ آوے، وارث شاہ کہی گل کمال کیتی
کامل جنھاں دے پیر استاد ہوون، پڑاں وچ جتن اوہوں مالیاں نوں(44)

ہر بندے دی موت چرکھڑی بھونی اے
ایہ نئیں ٹلنی اپنے ویلے اونی اے
لا لیندی اے اپنے پاسے ہر بندہ
دنیا ڈاہڈی دادے داہڑ ہگونی اے(45)

غزلیات کے کئی اشعار میں ضرب الامثال بڑی خوبصورتی کے ساتھ جلوہ گر ہیں:

تیرے حسن دی اچیائی تے کسراں پہنچے اکھ نمانی
کتھے راجا بھوج تونگر کتھے ماڑا تیلی گنگا(46)

بے عملی نے تیرے ہتھوں کھو لیا یار شکار
ہن کھسیانی بلی وانگر اینویں کھمبا نوچ(47)

درج ذیل شعر میں حسنِ تشبیہ بھی موجود ہے اور عشق کا صحیح تعارف بھی :

تنیں مِنٹیں کر دیندی اے رُکھاں نوں نر پات
عشق اجہی انبر ول اے عشق ہے اوہ لبلاب (48)

درج ذیل اشعار میں قرآن و حدیث اور دیگر اسلامی تلمیحات سے حسن پیدا کیا گیا ہے۔

قلب المومن عرش اللہ (الحدیث):

ویکھ اینویں نال ساڈے بھیڑیاں گلّاں نہ کر
عرش دا کنگرہ ای ڈھانا دل کسے دلگیر دا (49)

یوم لا ینفع مال ولابنون (الشعرا ۸۸:۲۶):

حشر دیہاڑا اوہ اے جتھے کمّاں اونا ایں کم
اوتھے کم نئیں اونے بھائی بھیناں تے باپ (50)

الدنیا مزرعۃ الاخرۃ (مقولہ صوفیہ):

ایہ دنیا دا اے کھیتر اگلی دنیا لئی او یار
جہڑے اوتھے کم اونی اوہ ایتھے کم سہیڑ (51)

صم" بکم" عمی" فھم لا یرجعون (البقرہ۲:۱۸):

صمٌ، بکمٌ، عمیٌ، بن کے ایتھے رہو نہ یار
من کوٹھے توں آہلک سستی غفلت رج کھدیڑ (52)

مشہور روایت ہے کہ حضرت عمر بن خطابؓ نے حضرت ابی بن کعبؓ سے پوچھا : تقویٰ کیا ہے؟ انہوں نے فرمایا: کیا آپ کبھی کسی وادیٔ پر خار سے گذرے ہیں؟ جواب ملا: ہاں۔ پوچھا کیسے گذرتے ہیں۔ جواب ملا : دامن کو سمیٹ کر۔ فرمایا: دنیا میں اسی طرح دامن سمیٹ کر رہنا تقویٰ ہے۔ یہ تلمیح ملاحظہ فرمائیں:

د نیا اے کنکّر کنڈ یالی ، لیڑے لئیں بچا
پھاہ لیندی اے لنگھن لگیاں بندے پہلے گیڑ (53)

ناظم، حسین بن منصور حلاج کی طرح افشائے راز کو ناپسند کرتے ہیں اور ایسی دیوانگی کے حامی ہیں جس پر فرزانگی قربان ہوجائے :

جھوٹھے زہر پیالے پیون اندروں مر مر جیون
ناظم چڑھ جاندے نیں سُولی جھڑے ہوون اندروں پولے[54]

''مکھ'' کے آخری حصہ میں'' کافی'' کوک کے نام سے سات کافیاں موجود ہیں۔ کافی پنجابی شاعری کی ایک لازوال صنف ہے۔ عربی میں رَجُل'' کاف'' اس شخص کو کہا جاتا ہے جو مرغوباتِ نفس سے محترز ہو اور ترکِ خواہشات نفسانی پرعمل پیرا ہو۔ لذاتِ دنیوی سے پرہیز میں قربِ الٰہی اور وصول الی اللہ کا راز پوشیدہ ہے۔ ارشاد ربانی ہے: اَفَرَءَ یتَ من اتخذ الھه ھو اہ ُ (الجاثیہ ۴۵:۲۳) ۔ کیا تو نے اس شخص کو دیکھا ہے جس نے خواہشات نفسانی کو اپنا معبود بنا لیا ہے؟ دوسرے مقام پر ارشادِ ربانی ہے: الیس اللہ بکاف عبده. (الزمر۳۹:۳۶) کیا اللہ اپنے بندے کے لیے کافی نہیں؟ جب ایک صوفی اور عارف ان فرموداتِ قرآنی کے سانچے میں اپنے کردار کو ڈھالتا ہے تو وہ'' یکے بین و یکے گیر و یکے باش'' کی عملی تفسیر بن جاتا ہے۔ وہ اسی ایک دروازے کی طرف دیکھتا ہے، اسی ذات کے حصول کی کوشش میں مصروف رہتا ہے اور اسی کا ہو کر رہ جاتا ہے۔ اس کی تمام حاجات اسی ایک دربار سے وابستہ ہو جاتی ہیں۔ وہ شخص اسی ہستی کے حضور گریہ وزاری اور مناجات کرتا ہے جو''اقرب الیہ من حبل الورید'' ہے اور'' یجیب المضطر اذا دعاہ'' کی شانِ عظیم کی مالک ہے۔

اسی مناسبت سے جس نظم میں آہوں، سسکیوں ، میٹھے میٹھے درد اور مناجات کا رنگ ہو اُسے اصطلاحاً '' کافی'' کہا جاتا ہے۔'' کافی'' دراصل'' کاف'' ہے، جس طرح ''شافی'' حقیقت میں'' شاف'' ہے،'' عاصی'' قواعد کے اعتبار سے''عاص'' اور'' وادی'' ، واد'' ہے۔

کافی اور شافی (کاف اور شاف) اللہ رب العزت کے صفاتی اسماء بھی ہیں۔ ان اسماء کا دکھ، تکلیف میں ورد کرنا اہل اللہ کا معمول ہے۔ جب ہر طرف سے انسان مایوس ہو جاتا ہے تو پھر کامل یکسوئی کے ساتھ کافی اور شافی کے دربار میں گڑگڑاتا ہے۔ پس کافی فنا فی اللہ، رجوع الی اللہ اور تبتل الی اللہ کی کیفیات کی آئینہ دار صنفِ شاعری ہے۔[55]

عصرِ جدید میں جس طرح غزل کا دائرہ لامحدود حد تک وسیع ہو چکا ہے۔ اسی طرح کافی کے موضوعات بھی کئی آفاق سے ہم کنار ہوتے نظر آرہے ہیں۔ آج کافی ہزاروں موضوعات کو محیط ہے۔ کافی کی طرز پر تہذیبی ، سماجی، تمدنی ، معاشرتی ، معاشی، سیاسی اور تاریخی

موضوعات کومعرضِ اظہار میں لایا جارہا ہے۔

''مکھ'' میں شامل سات کافیوں میں بشیرحسین ناظم نے دنیا کی بے ثباتی، ہجر وفراق، خوفِ خدا، یومِ الست کے عہدو پیمان، عشق کی فسوں کاریوں ، اپنی کم نصیبی اورمحبوب کی بے نیازی، اہلِ دنیا کی منافقانہ روش، نااہلوں او رکم ظرفوں کی حکمرانی ،ظلم و جبر کی زوال آشنائی، اخلاقی قدروں کے فقدان اور نینوں کی مستی سے پیدا ہونے والےمعرفت کے نشے کی بات کی ہے۔ یہ تمام موضوعات ایسے بے ساختہ اور آمدہ ہیں کہ فنی مہارت اورسوز وگذار کی کیفیت کے ساتھ مل کر روح پر عالمِ وجد طاری کر دیتے ہیں۔مثلاً:

ایہ لاندے روگ کولڑے نی
نئیں رہندے نین نچلڑے نی

دنیا تے کلے آئے ساں　　ہراک دوجے دے سائے ساں
ٹر جانا اے فیر اکلڑے نی
نئیں رہندے نین نچلڑے نی(56)

بابابلھے شاہ کی کافی ''او بلھیا کیہ جاناں میں کون'' کی زمین میں طبع آزمائی کرتے ہوئے دنیا کی بے ڈھنگی چال پر یوں روشنی ڈالتے ہیں:

او بلھیا! پنّاں لگ پیا چون
مفتی تے درویش ، مجاہد
عالم ، فاضل ، عابد، زاہد
ٹھُمریاں لگ پئے گون
او بلھیا! پناں لگ پیا چون
وَسّے جگ فرفیجاں اُتے
کمخواباں دیاں سیجاں اُتے
گگڑے لگ پے سون
او بلھیا! پنا لگ پیا چون

بھٹو دور کے ملکی حالات کی طرف کھل کر اشارہ کرتے ہوئے رقم طراز ہیں:

بیٹھا اُتے یار سجیلا
کھُلا ہویا تخت رنگیلا
ڈِھلی ہو گئی دون
او بلھیا ! پناں لگ پیا چون [57]

....

اج یار پھرن حیرانے جی
ٹُٹ چلّے خاص یرانے جی
مولا دیاں شاناں باقی نیں
ایہ دسیا مینوں ساقی نے
بس سارے ہور فسانے جی
ٹٹ چلے خاص یرانے جی [58]

....

میں دید شراب دی پیاسی آں
سونہ تیری ، تیری داسی آں
ہن آجا ڈھیر اداسی آں
سونہ تیری تیری داسی آں [59]

....

جند رووے تے کُرلاوے
ہجراں، دی جگنی گاوے
ہن سینے چیز گگن دے
چل چلیے دیس سجن دے
کجھ لے کے پتر ساوے
جِند رووے تے کُرلاوے
نیناں تھیں نین ملاکے

اس عشق دی نگری آ کے
بن جاون عاقل جھاوے
جند رووے تے کُرلاوے
اج وصل گلاب نیں کھڑ پَے
ہجراں دے زخم نیں تڑ پے
اوہ آئے قتل بلاوے
جند رووے تے کُرلاوے (60)

بشیر حسین ناظم کا زیرِ نظر مجموعہ اول سے آخر تک تجربات، مشاہدات اور احساسات کا منہ بولتا اظہار ہے۔ اس پر طرزِ ادا کی انفرادیت، اسلوبِ بیان کے امتیاز، بے ساختہ الفاظ اور مضامین کی متانت نے اسے چار چاند لگا دیے ہیں۔ وہ اگر تصوف کی بات کرتے ہیں تو اصطلاحاتِ تصوف یا ان سے قریب کے الفاظ تلاش کرتے ہیں اور اگر دیہاتی معاشرت پر مبنی کسی پہلو کی طرف اشارہ کرنا چاہتے ہیں تو خالص دیہاتی زبان کے الفاظ اپنی مٹھی میں دبائے رکھتے ہیں۔ کتاب کے مطالعہ کے دوران میں ان کے عالم اور دانا ہونے کا احساس قاری کے ساتھ ساتھ رہتا ہے۔

تصوف پر بات کرتے ہوئے مابعد الطبیعیات یا توجہ کا مرکز نہیں ہیں بلکہ وہ تصوف کی اس خالص تعلیم اور تربیت کو موضوعِ گفتگو بناتے ہیں جس کا سلسلہ اصحابِ صفہ سے جا کر ملتا ہے اور جو قرآنی تعلیمات کا عملی نمونہ اور اسوۂ حسنہ کا پرتو ہے۔ جس کا منتہائے مقصود سرورِ کائنات ﷺ کا ایک ایک نقشِ قدم تلاش کرنا اور اسے اپنی سجدہ گاہ بنانا ہے۔ وہ تصوف، جو آوارہ مزاجوں کو آئین کا پابند بناتا ہے اور زندگی تاریک راہوں میں ایک قندیل نور فروزاں کرتا ہے۔ دلوں کا زنگ اتار کر ایک طرف گلے کاٹنے والوں کو گلے ملنے والا بناتا ہے اور دوسری طرف بندوں کو اللہ سے ملاتا ہے۔ انسان کے اندر بقول سعدی یہ شعور بیدار کر دیتا ہے کہ:

خلافِ پیمبر کسے رہ گزید
کہ ہرگز بمنزل نخواہد رسید (61)

ناظم کے شعری مزاج میں ان کا علمی مزاج اس طرح سرایت کر چکا ہے جس طرح بدن

میں روح۔ اس کتاب میں انھوں نے استعاراتی اور علامتی اسلوب اختیار کرنے کی بجائے حکمت آموز طرزِ بیان کو ترجیح دی ہے۔ نزول پنجابی الفاظ کا چناؤ انھوں نے کوشش اور قصد کے ساتھ نہیں کیا بلکہ یہ وہ الفاظ ہیں جو دیہات کے گلی کوچوں میں اُن کی سماعت سے ٹکرائے اور ان کی لوحِ دماغ پر نقش ہو گئے۔ جس طرح ان کے اردو کلام میں عربی، فارسی اور ہندی کا رچاؤ نظر آتا ہے اس طرح ان کے پنجابی کلام میں بھی پنجابی کو متاثر کرنے والی پراکرتوں کا اثر نمایاں ہے جس سے لسانیات میں بھی ان کے واضح مطالعے اور معلومات کا سراغ ملتا ہے۔ اس مخصوص ذخیرۂ الفاظ کی وجہ سے ان کے کلام کی تفہیم عام سطح کے قاری کے بس میں نہیں رہی اس طرح ''گویم مشکل وگرنہ گویم مشکل'' والی بات ان پر صادق آتی ہے۔ یہی وجہ ہے کہ ان کا کلام سمجھنے والے قارئین کو وسعتِ مطالعہ اور خوش ذوقی کی کسی اور سند کی ضرورت نہیں۔

O

حوالہ جات وحواشی

1- عین الحق فرید کوٹی: ''پنجابی زبان کا پس منظر''، مشمولہ پنجابی زبان ادب کی مختصر تاریخ؛ ڈاکٹر انعام الحق جاوید، مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد، 1997ء ص35

2- حمید اللہ ہاشمی: پنجابی زبان و ادب؛ انجمن ترقی اردو کراچی، 1998ء ص42
لیکن یہ تحقیق و تفحص محلِ نظر ہے۔

3- اختر جعفری، ڈاکٹر سید: ''پنجابی شاعری کی ابتدا اور کلاسیکل شاعری'' مشمولہ پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ؛ ص47

4- حمید اللہ ہاشمی: پنجابی زبان و ادب؛ ص 64,63
(ہاشمی صاحب کی رائے میں اختلاف کی گنجائش موجود ہے۔ صوفیانہ شاعری میں خدا کو کسی نے بھی رانجھے، مہینوال اور پنوں کا استعارہ نہیں قرار دیا البتہ محبوب یا مرشد کو کہا گیا ہے۔)
بلھے شاہ نے کہا ہے: ''رانجھا رانجھا کردی نی میں آپے رانجھا ہوئی''۔

5- مصاحبہ بشیر حسین ناظم، انوارِ فطرت، روزنامہ ایکسپریس گوجرانوالا، بدھ 19 ستمبر 2007ء

6- بشیر حسین ناظم: مِکّھ؛ میاں محمد شریف نعت اکیڈمی اسلام آباد، 1998ء ص15

7- صحیح بخاری، کتاب الایمان

8- بشیر حسین ناظم: مِکّھ؛ ص21

-9 صحیح بخاری، کتاب الایمان
-10 بشیر حسین ناظم: مِکّھ؛ ص24
-11 ایضاً ص30
-12 ایضاً ص 31
-13 ایضاً ص53
-14 ایضاً ص55
-15 ایضاً ص59
-16 ایضاً ص67
-17 ایضاً ص70
-18 ایضاً ص76
-19 ایضاً ص90
-20 ایضاً ص94
-21 ایضاً ص94
-22 ایضاً ص96
-23 ایضاً ص110
-24 ایضاً ص111
-25 ایضاً ص116
-26 ایضاً ص123
-27 ایضاً ص127
-28 ایضاً ص128
-29 ایضاً ص128
-30 الاحزاب 33:70
-31 بشیر حسین ناظم: مِکّھ؛ ص132
-32 ایضاً ص146
-33 ایضاً ص160
-34 ایضاً ص167
-35 ایضاً ص155
-36 ایضاً ص127

-37 بشیر حسین ناظم: مِکّھ؛ص 164
-38 ایضاً ص 168
-39 ایضاً ص 131
-40 ایضاً ص 136
-41 ایضاً ص 148
-42 ایضاً ص 129
-43 ایضاً ص 132
-44 ایضاً ص 145
-45 ایضاً ص 159
-46 ایضاً ص 138
-47 ایضاً ص 157
-48 ایضاً ص 164

عربی میں عشق اس امر بیل کو کہا جاتا ہے جو کسی درخت سے چمٹ جائے تو اس کا رس چوس کر اسے خشک کر دیتی ہے۔

-49 ایضاً ص 140
-50 ایضاً ص 165
-51 ایضاً ص 169
-52 ایضاً
-53 ایضاً
-54 ایضاً ص 137
-55 بشیر حسین ناظم،'' کجھ اکھر ''، مشمولہ: واگاں میں ول موڑ، ابوالا متیاز ع س مسلم، الحمد پبلی کیشنز لیک روڈ لاہور، 2000ء، ص 25
-56 بشیر حسین ناظم: مِکّھ؛ص187
-57 ایضاً ص191
-58 ایضاً ص194
-59 ایضاً ص192
-60 ایضاً ص198
-61 سعدی شیرازی، شیخ مصلح الدین: بوستان؛ مکتبہ رحمانیہ اردو بازار لاہور، س ن، نظم اول ص 9